

LEVÉL D. J. BARÁTOMHOZ A „VAJDASÁGI IRODALOM”-RÓL

Engedd meg, drága barátom, hogy vitába szálljak veled, hogy én is hozzászóljak a „vajdasági irodalom” tagadott, bizonyított és mindenképpen időszerű kérdéséhez. A B. N. január 9-ei számában kitűnően elgondolt cikket írtál erről, s ennek a cikknek tulajdonképpen minden tételével teljesen egyetértek – az első kivéve. Sőt, az első tételedet is aláírom, de némi megokolást, néhány mentő, magyarázó szót fűzök egyébként nagyszerű és mélyrelátó okfejtésedhez.

Abban ugyanis teljesen azonos a véleményünk, hogy vajdasági irodalom nincsen. Igenis; ez így van, ezt senki sem tagadhatja. A Vajdaságban élő irodalomnak semmi köze sincs a Vajdasághoz, nincs couleur locale-ja, nincs levegője, nincs sajátos zamatja – szóval a „vajdasági” jelző mindenképpen hibás. Hogy nincsen „vajdasági” irodalom, annak oka – amint azt Gagyí Jenő is megállapította – abban rejlik, hogy a Bácskának, a Bánátnak kultúrélete sohasem volt. Még kevésbé van mostan. Te, drága barátom, aki öt éven át éber, szerető és Kazinczy-szemmel szemlélted az irodalmi megmozdulásokat, te tudod legjobban, milyen sivarak, reménytelenek itt a viszonyok írók és olvasók tekintetében. Legelőször a tradíció hiányzik, a múlt, az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni. Ezen a tespedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, francé-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdők, ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók, vagy finom ujjú humanisták. Hol vert volna gyökeret a vajdasági irodalom? Irigykedve olvastam a múltkor a *Rivista d'Italia* egyik kritikái közleményét, amelyben a cikkíró arról panaszkodik, hogy a

nyűgös múlt mennyire lehetetlenné teszi egy új és szabad olasz irodalom kifejlődését. Ó, ha ennek a terhes és gátló tradíciónak – questa onerosa e impediante tradizione – csak egy porszeme esett volna kincses Toscanából a Vajdaságra, mindjárt gazdagabbak és vajdaságiabbak lennének. Lenne valami jellegzetességünk, hiszen a múlt és a hely ráüti a bélyegét fiaira, akár hívők legyenek azok, akár múltat romboló forradalmárok. Dante például éppannyira firenzei, mint a jámbor Fra Angelico da Fiesole, avagy az izgága Papini. Mi azonban parvenük vagyunk, nincsenek őseink, elődeink. Ha egy irodalmi Coudenhove-Kalergi gróf páneurópai irodalmat akarna csinálni, úgy nagyszerű talajra akadna a Vajdaságban. Itt nincs tradíció, nem kötelez a nemesség, nálunk nincs lokálpatriotizmus.

Másodszor a háttér, a miliő hiányzik. Igaz, hogy ez nem mindig fontos, de sokszor épp ez adja meg egy frás zamatját és couleur locale-ját. Ezen a lomha, lapos, tespedit tájon még kunyhója sincs a szépségnek. Ízléstelen, álmos kisvárosok, önző, mogorva falvak, hasznot ígérő kukoricások és – nincs tovább. Csúf és unalmas minden táj, egyiknek sincsen lelke, fze, mesemondó kedve. Ez nem Hortobágy, itt soha sincsen délibáb, itt nem kószál az a sajtáságos szilágy-sági, nyírségi vagy szegedi földszag, mely markánsná marja a nép arcát és lelkét. Itt még egy novellának sem lehet hátteret találni. És éppen ezért mindnyájunkban, akik itt irodalmat próbálunk csinálni, élénken lüktet és jajong valami örök nosztalgia, az elkíváncozás sóhaja és siráma. Aki a múzsákat szereti, az nem szeretheti ezt a józan, sivár, kicsinyes, disznóhizlalásos vidéket, ha százszor itt született, itt él, viszont nem is gyűlölheti annyira, hogy gyűlölete a szatíra, az irányregény vagy akár a pamflet alakjában öltön művészi formát. Unalmas, szenttelen szürkébe ágyazni mondanivalónkat csupán azért, hogy a „vajdasági” jelzőt kiérdemeljük – azt hiszem, ez senkinek sem lehet vágya.

Sietek válaszolni az ebből fakadó ellenvetésre, amelynek nyomát már cikkedben is megtalálom. „Száz alakban és százképpen mutassa meg azt az embert, aki ott él, ott vergődik, ott roppan össze vagy sikolt fel az örömtől – a Vajdaságban.” Szóval ne keressük a miliőt, hanem a lélekkel foglalkozzunk. Ide kell fűznöm harmadik megállapításhoz: *a vajdasági lélek nem vergődik, nem roppan össze, nem sikolt fel az örömtől, a vajdasági lélek éppolyan sivár és szürke, mint a táj, amelyen él.* Művészi szempontból tehát semmi érdekeset vagy

érdemeset sem talál az ember ebben a gyáva, önző, közönyös és kicsinyes lélektarkaságban. Azt hiszem, Európában csupán a svájciak ennyire reálisak, önzők, gerinctelenek és sokszínűek. (De ott legalább van múlt, tradíció és fenséges háttér!) A mi parasztjaink számlítók, pulyák, és se szavuk, se daluk, se szokásuk, se észjárásuk nem eredeti. A városi emberek egynémelyikén a pesti kabarékultúra máza tarkállik, van aztán néhány finom és csendes kivétel, aki szép könyvet olvas, és szép álmokat álmodik a zsíros, trágyaszagú földek felett, de nincs kollektív vajdasági lélek, sőt még tiszta típusok sincsenek ebben a tarka, soknyelvű, sokhitű és egyedül gazdasági kötelekkel összefűzött népességben.

Ezek után talán felvettem a kérdést: *legyen-e vajdasági irodalom?* A lehetőség roppant nehézségeire már rámutattam, hiszen jóformán semmi előfeltétele sincsen annak, hogy a „vajdasági” irodalom életre keljen. Nagy erőfeszítéssel, megtagadott hittel, kínos kereséssel lehetne csak olyasvalamit csinálni, amire a „vajdasági” jelző illene. Joggal kérdelem tehát: érdemes-e kínlódni, keresni hit, cél és a szükségesség meggyőződése nélkül? Miért kínnal és kedvtelenül helyi színek és zamatok céltalan kutatásával eltölteni az időt és elfecsérelni sovány erőnket, mikor erre semmilyen belső szükség sem úzi az frót, mikor ennek hiányát sohasem érzi az olvasó? És ki akarja közülünk, akik a Vajdaságban betűket rovník a magunk gyönyörűségére, a „vajdasági” jelzőt kiérdemelni? Bizonyos vagyok benne, hogy senki.

Mi, akik itt frunk, álmodunk, csüggedünk, tervezünk és elkókadunk, sohasem gondolunk arra, hogy bennünket majd nem tud beosztani az irodalomtörténet. Ki törődik a skatulyákkal, a fejezet-címekkel, mikor a szent láz úzi az embert a képzelgések és szükségességek papírra vetésére? Ki törődik a mánor és vajúdás nagy perceiben Gagyi Jenővel?

Sorsunk, helyzetünk arra kényszerít bennünket, hogy egyéni utakat tapossunk. Lehet, hogy így széthullunk, elkallódunk, mint bitang jószág, de azért büszkén és szabadon járjuk a magányos csapásokat. Elbukunk, vagy célhoz érünk, de nem húzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk szürke művésziatlenséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom: *ne legyen „vajdasági irodalom”*. Legyenek frók a Vajdaságban, de hagyjuk a couleur locale-t meg a sajátos vajdasági lelket. Próbáljunk frni, ha tudunk, ha merünk, de ne

törekedjünk olyan jelző kiérdemlésére, amely számunkra csak kötelességet, kötöttséget, nyugós alkalmazkodást jelent, de amely nem fejezi ki művészi munkánk becsét, hitét és törekvését.

LÁTOGATÁS DUČIĆ JOVANNÁL, A SZERBEK LEGNAGYOBB KÖLTŐJÉNÉL

Kairó, február hó

A Rue Soliman Pacha egyik modern és előkelő bérházában kapott hajlékot az SZHSZ Királyság kairói konzulátusa, s ugyanitt van a konzul magánlakása is. A konzul, Dučić Jovan a jelenleg élő legnagyobb szerb költő, a szerb nyelv és a szerb vers legtekélyesebb és legfinomabb művésze, aki ugyan már babérkoszorúsan bevonult az irodalomtörténetbe, de aki még mindig eleven, újszerű élvezetet fakaszt olvasóiban. Modern művész, ha mindjárt klasszikus értelemben is, aki nem válik unalmassá, jóllehet az akadémiai, nemzeti és nemzetközi elismerés nagy költővé avatta.

Ez a frissesség, mely frásaiból kiérződik, végigömlik beszédén, megjelenésén, mozdulataiban, mint valami könnyű, tavaszos illat. Magas, kellemes alakja mindjárt az első pillanatra elárulja délszláv származását (Dučić hercegovinai születésű), amelyet még színes eleganciája és lelkes beszédmodora is bizonyított, noha az örökkön külföldön élés sokat tompított a származás jellegzetességein.

– Már több mint húsz éve hazámon kívül élek – panaszolja némi csodálkozással és szomorúsággal.

Majdnem egész Európa s minden európai kultúra szerepel tarka, tüneményes múltjában. Évekig élt Rómában, Genfben, Párizsban, Athénben, Madridban, s magába szította ezeknek a metropolisoknak a múltját és művészetét. Az idegen, nagy múltú kultúrák nyoma erősen meglátszik és megérződik modorán és gondolkozásán, mely finom, sima és előkelő, mint a sokat élt, látott, utazott és élvezett embereké. Mindamelllett az, aki a tenger melléki délszlávokat ismeri, megtalálja Dučićban azok sajátosságát. A sajátos, szláv bánat, a hegyek romantikája, a völgyalakók jósága, a tenger környéki pásztortok végtelenbe futó képzelete, a szépnek ösztönös álmódása és keresése, a napsugárban gazdag népek heves rajongása – mindez

fellelhető Dučić tekintetében, munkájában és hanghordozásában még akkor is, mikor Párizsról beszél, és franciába csap át a társalgás.

És csapongó, csillogó beszéde alatt lassan feltárul meghittebb lelkivilága, mely nem került ki a szonettekbe, a mesékbe, a levelekbe. Egyedül van. Talán ez nem is annyira panasz, mint kis beismerés. Egy nagy fehér macska és négy berber szolga van még a lakásban, amelyben a látogató teljesen megfélemedezik arról, hogy Egyiptomban van, a nap, a nevető ég hazájában. Minden ablak sűrű selyemmel fődve, mely tompán, fulladtan engedi csak be a harsányan kacagó napsugarat. A szinte teljesen sötét lakásban sápadt villanygyertyácskák égnek akkor, amikor kint a nap felmarja az emberek szemét.

Boldogan, szinte gyermeki örömmel kalauzol a sötét szobákon át, és mutogatja képeit, szőnyegeit, emléktárgyait. Nem tudom, akad-e kétszáz évnél fiatalabb festmény vagy metszet a lakásban. Óspanyol oltárképek, füstös bizánci madonnák, preraffaelita szettek, a grand siècle daupinjai, a nagy Latour hamvas hercegnői nézgetnek ránk az ájult villanyfénynél fekete múltakon és finom patinán keresztül. A tapéta mindenütt sötét, a szőnyegek, függönyök, székek és asztalok mind elnyelik a fényt komor színnükkel. Seholy egy riktó, nyugtalan színfolt. Dučić lakása messzi és illatos múltak kincsesládája, melynek fedele lecsapódik a profán jelen előtt.

S most tűnik csak fel az ellentét a friss, eleven házigazda és sötét, komor, múlttillatú lakása között. Ő az egyedüli modern jelenség a sok halott emlék és antikvitás között. De ez az ellentét csak látszólagos, hiszen Dučić a múltak, a múlt szépségeinek áhítatos tisztelője, régi, magas homlokú humanista ő, bolyongó Child Harold, hedonista főpap, álmodozó, fehér kezű, toscanai herceg, aki egyszerre lelkesedik Vergiliusért és a risorgimento harcosaiért.

A könyvtárhoz érünk. Hamarosan észreveszem a gyűjtőt, a könyvrájongót. Csupa bőrkötés, ódon kiadások, illatos sárga lapok, s a legtöbb kötetnek története, élménye van.

– Ezt a Vergiliust Rómában vettem . . . Szent Teréz életének ez a legrégebb kiadása. Egy toledói antikváriumban akadtam rá . . .

Majdnem csupa klasszikus. Legnagyobb számmal talán a franciák szerepelnek, azután jönnek az olaszok, latinok, spanyolok, angolok, görögök, németek. A szerb és horvát könyvek külön polcot kaptak.

A fiatal szerb költőkről beszélünk, s Dučić szomorkásan állapítja meg, hogy nincsenek nagy, napsugaras tehetségek. Talán egyedül Krklec hordoz magában izmosabb ígéretet . . . Tin Ujević betegesen finom, de nem nagy művész. A nők: Isidora Sekulić, Desanka Maksimović, Jela Savić azonban nem kékharisnyák. Komoly és nagy tehetségek. A legújabb törekvésekben nem lát tartalmat, csak harcot cél, szépségek és eredmények nélkül. Nem szereti a *vers libre*-t, mert így elvész a költemény formai szépsége. Mivé lesz a vers, ha annak tartalomszegénysége még rendes köntöst sem kap? A *l'art pour l'art* elvét gúnyolják, ósdiinak nevezik, de hoztak-e jobb jelszót a múltrombolók?

Mikor Théophile Gautier-vel és Hérédiával példálózom, szeme felcsillan.

– Ó, igen, a parnasszisták . . . Sully-Prudhomme, Hérédia . . . Gautier . . .

Nem tagadja a rokonságot. Nem vitatkozik a kritikusokkal, róla különben se írtak soha kellemetlent, de fájlalja, hogy nincsenek nagy szerb kritikusok, akik kézen fogják az ingadozó és kereső tehetségeket . . . Skerlić éles szemű bíráló volt, de egyoldalú, szociális nézeteitől erősen befolyásolt. Bogdan Popović nehezen és kényelmesen formálja megállapításait. Talán Isidora Sekulić a legügyesebb meglátó és bíráló sok filozófiai készséggel, csak az a kár, hogy el kell apróznia tehetségét . . .

A nagy fehér cica, amely eddig a parketten csörgő labdáival játszott, most az íróasztalra ugrik, és a tintatartó vályújából lassan kipofozza a tollszárazakat meg a ceruzákat. Dučić visszateszi a tollszárazakat, a macska azonban ismét kipecckeli őket. De ez a játék is unalmasá válik, az asztalról csakhamar az ölembe ugrik, onnan pedig az ébenfa karosszék karfáján gazdája vállára mászik. A társalgás mindamellett zavartalanul csobog tovább.

Dučić élénken érdeklődik a magyarok iránt. Érdekes és nyugtalan nép, lovagias, regényes. Rokonszenves. Sok hasonlatosságot lát a magyar és a délszláv mentalitás között. Sajnálja, hogy Adyt egy-két fordításból ismeri, s Babitsot – aki iránt már azért is érdeklődik, mert délszláv származású – csak hírből, hiányos ismertetésekből.

Mikor befejezzük a seregszemlét a rengeteg könyv felett, olvasmányai felől érdeklődöm.

– Ön talán mosolyogni fog, de én azt hiszem, hogy ön is eljut egy idő múlva oda, ahová én: a klasszikusokhoz. Senecát, Platónt, Szent Terézt olvastam eredeti szépségükben. A modern lélek lassan üres és unalmas lesz számomra.

– És dolgozni szokott-e néha?

– Igen, leveleket írok, mint Madame de Sévigné. Szeretném sajtó alá rendezni verseimet is, egy teljes, gyűjteményes kiadást szeretnék látni írásaimból, mert így még magam se tudom áttekinteni munkásságom.

A berber szolgálja már másodszor jelenti, hogy a déjeuner kész. Felállunk.

– Olyan jólesik végre valakivel költőkről és irodalomról beszélni. Higgyc el, nagyon egyedül vagyok gondolataimmal.

Előretessékel, és lassan megindulunk a sötét falak, az illatos, fekete múltak között. A nagy, fehér cica előremegy. Mutatja az utat az ebédlő felé.

JOVAN DUČIĆ

A XIX. században talán valamennyi európai nyelvű költészetben azonos fejlődési vonalat lehet találni, melynek elindulását „népies, nemzeti irány”-nak keresztelték az irodalomtörténészek. Ez az irány azután az érzések mélyülésével és differenciáltságával, a forma tökéletesedésével és a nyelv csiszoltságával fejlettebb, művészebb célokra törekszik, s így alakul ki a l’art pour l’art elve, esztétikája és finom formaművészete.

Ezt a fejlődési vonalat, mely a romantika ellobbanása után egész a világháború kezdetéig a lírai költészet vezérfonala volt, megtalálni a szerb líra történetében is.

Az új szerb lírának elindulása tulajdonképpen Branko Radičevićel kezdődik, ő a népies, nemzeti irány első és legkiválóbb költője. Versei egyszerűek, tiszták, megdalolt érzései egyenesek, problémátlanok, versformái pedig a népdal egyszerű formájával rokonok. Utána már mélyebb, összetettebb érzésű költők bukkantak fel, akiknek témaköre szélesebb, sokszínűbb, nyugtalanabb, formaválasztásuk sokoldalúbb. Ilyen Zmaj Jovan Jovanović és Đura Jakšić. Bogdan Popović, a kiváló szerb esztéta szerint ekkor nyer tért a képzelmi elem a szerb lírában. A népköltészet naiv, tiszta hangjait nyugtalan,

összetett akkordok váltják fel, előtérbe kerül az egyéniség, a sóvárgás költészete. Vojislav Ilić ennek az újabb fejlődési foknak legjelesebb, legértékesebb képviselője. A következő fok pedig már csúcsára vezet annak az iránynak, mely a művészetet a művészetért műveli, s amikor az érzések már tárgyilagossá finomultak, és a formák a virtuozitás csodáivá tökéletesedtek. Ennek az iránynak zenitjén, csúcán áll Dučić Jovan.

Mikor Dučić tizenkilenc éves korában először jelenik meg a nyilvánosság előtt, még erősen Vojislav Ilić hatása alatt áll. Ő is az oroszokért rajong, Puskint meg Lermontovot fordítja, de ez a hatás nem tart nála soká. Mivel tanulmányait Genfben és Párizsban végzi, nemsokára megismerkedik a modern francia költészet akkori nagy mestereivel: a mindig előkelő Henri de Régnier-vel, a halk, borongós hangú Albert Samainnal, valamint az akkortájt feltörő nagy flamandokkal: Maeterlinckkel és Georges Rodenbachhal. 1908-ban kiadott verseskötetén már megéreződik a francia hatás. Erősen tiszteli a formát, és gondosan gazdagítja, csiszolja, finomítja a nyelvet. Kerüli az egyszerűséget, az átlátszóságot, folyton a l'art pour l'art elve, a minél tökéletesebb művészet eszménye lebeg előtte. Érzelmait le-tompítja, sápadttá, ködössé teszi, sokszor homályos szimbólumok mögé rejtőzik érzelmi világa: szinte borzad a közvetlen szótól, az egyszerű kemény őszinteségtől. Valami szelíd, jajtalan szomorúság vonul végig versein, mely sok tekintetben hasonlatos Samain melankóliájához, de talán még finomabb, még sápadtabb annál. Gőgösen, előkelően elzárja énjét a közönség elől, és gyönyörű formaszépségeiben csak finom, mesteri művészetet ad, de semmi őszinteséget.

Egyik előszavában ő maga beszél az érzelmek metafizikájáról, s tulajdonképpen ezt célozzák versei is, melyekben több a sejtés, a köd, a homály, mint az egyszerűség, az érzelmek nyílt feltárása.

Olykor szinte Théophile Gautier, a francia festőpoéta programja illik költészete fölé jeligének: „Semmi szentimentalizmus, ragyogó, fényes szavak, ritmus és zene!” Máskor pedig Leconte de Lisle-nek törekvését találjuk meg, a „l'impresonnalité et la neutralité” törekvését. „A költő ne vigye véres szívé a vérszomjas plebs elé. Ne is mutasson érdeklődést az iránt, amit elmond és leír: legyen érzéketlen.”

Dučić nagyon sokszor második személyben vagy többes szám első személyben írja verseit, hogy saját énje minél jobban elbűjhasson. Maga

az esemény, amely a vers témáját alkotja, soha sincsen pontosan körülírva, panaszaí sohasem határozottak, fájdalmai tompán, elmosódottan borzonganak végig a strófákon, mint esti ködök őszi tájakon.

Dučić azonban nem csupán lírikus, más természetű írásai is vannak, azonban lírikus természetete minden frásából kiérződik. Érdekes és színes olvasmányok azok a levelek, melyeket azokból a városokból és országokból írt, amelyekben hosszabb időt töltött. Ezek a ragyogó kép gazdagsággal megírt levelek a napló, az útleírás és a novella szerencsés vegyületei. Azonkívül néhány irodalmi eszszéje is megjelent a modern szerb irodalom eredetibb alakjairól.

Dučić ma mindössze ötvenhárom éves, de oeuvre-je tulajdonképpen lezárt, és az irodalomtörténet külön fejezetébe került. Miképpen Hérédiának, a legszebb francia szonettek szerzőjének munkássága összesen száztizennyolc szonett, azonképpen Dučić költeményei sem nagyszámúak. Mindössze két verseskötete jelent meg. A gyémántokat lassan lehet csak csiszolni. De Dučić versei a szerb vers legökéletesebb alkotásai. A tiszta művészi irány az ő költészetében érte el legmagasabb fejlődési fokát. Ő a l'art pour l'art eszményeinek beteljesülése, a költői virtuozitás legnagyobb művésze. Ő a csúcs, a tökéletesség, melyet túlhaladni már nem lehet.

A Dučić utáni költészet új fejezete a modern szerb lírának, amelyben az események már nem tisztán művésziek, és mind a tartalom, mind a forma válságba került. Ebből a válságból sem Tin Ujević szimbolizmusba burkolódzó beteges érzékenysége, sem Krklec könnyed, finom miniatúrköltészete nem mutat utat újabb tökéletességek felé. Jóllehet Dučić már a tegnap költője, fénye, mint hatalmas fárosz, előrehull a mába, sőt előrehull a holnapnak rekedt, zavaros árnyai közé.

ROMAIN ROLLAND: ANYA ÉS FIÚ

Az elvarázsolt lélek elérkezett a háborúba. Nem élte át a lövészárkok halálvárós iszonyát, a gránátok bőmbőlő borzalmait, a szétzagatott életek utolsó üvöltését. Anette Riviére egy párizsi házban éli át a háborút, majd egy lapos, vidéki városkában, aztán Svájcban, végül megint Párizsban, szóval mindig a front mögött, de eleven, gyönyörű, mélységeket kavarázó izgalmak és átélések között. Anette

immáron átgázolt és átbotorkált négy évtizedet, a fia, akiért küzd, aki ellöki őt, akit elküld, s akit végre megtalál immáron sorozás alá kerül, mon Dieu, hogy múlik az idő, az élet, a titkos utakat és mozdulatokat formáló szerelem, hogy botorkálunk, hiszünk, kockáztatunk, merünk, s a végén a háború kitér a száját zsenge gyermekeinkért is.

A háború igazi, ocsmányos élete ez a két kötet. Talán egyedül Barbusse *Le Feu* méltó, háborúról szóló írás az *Anya és fiú* mellett. Aki elolvasta ezt a két kötetet, az végre tisztán, förtelmes és ijesztő ostobaságokban meglátta a háborút. Nem a harcot, az esztelen zajt, a véres delfriumot, a gránátpukkanást, a fűjő, ájult, elvakult indulatokat, hanem a háború maffa, kegyetlen, értelmetlen lelkét, melyről lehull minden szónoki cicoma, nagyképű hazugság, melyet a Haza, a Vallás, az Erkölc s sérthetetlen szentséggé avattak.

Anette azonban mer gondolkodni és látni, előtte nincs bálvány, tömeghazugság és érinthetlenség, s íme, az ő szemén keresztül végül tisztán látjuk, hogy nincs szent cél, nincs magasabb érdek, nincs nemes jelszó, nincs nemzeti eszmény és nincs lövészárk-Krisztus, csak mézszárlás van, gonoszság van és igazságtalanság. A háború csak gyalázat és ostobaság. A rabulisztika, a szónoki ravaszság logikát keres ebben az állati ostobaságban, a jelszavak üres és hamis rakétái talmi fényt adnak az engedelmes csordának, amely napkeleti csillagnak nézi a rakétát, a papi szofisztika a legtisztább krisztusi ígéket összhangba hozza a rablás, gyilkolás és gyűlölet legaljasabb bűneivel. Ez hát a háború, ezért hát a sok parádé, harci induló, kokárda, tábori mise, nagyképű és nagyhangú szónoklat? Végre meglátjuk pucéran, bamba ürességében ezt a díszes, dölyfös Molochot, mely előtt milliók térdepeltek, tömjéneztek, s mely milliók véréit itta, milliók húsát, agyát és lelkét zabálta.

A történet nem érdekes, a meseszövé semmi ügyességet vagy komponálási kedvet sem árul el. Itt is – mint minden Romain Rolland-könyvben – a lélek a fontos. A lélek, mely szinte magától fejlődik, rejtélyes ösztönök után támológ, de amely nem akar regényt formálni. Éppen ezért, mert e két kötetben semmi szerkezet, kiszámítottság nincsen, csodálatos élethűség árad felénk, a szereplők szinte tapintható testiességgel mozognak és gondolkodnak, akárcsak az *Anette is Szibériában*, vagy a *Nyárban*.

Nem szabad ebben a nagyszerű frásban pacifista szándékot észrevenni, vagy pláne keresni, mert érezzük kell, hogy a háború pacifista elfogultság nélkül is ilyen, s ezért hamarosan Anette Riviére szemével nézzük a háborút, mert ez az igaz és helyes nézőpont. Sem a látószög beállításában, sem a meglátásban nincs semmi mesterkélt-ség, erőszakoltság vagy szándékosság. Minden tiszta, őszinte és világos, mint tavaszi reggel.

Benedek Marcell fordítása – egy-két elszórt helyről eltekintve – csodálatosan igaz visszhangja Romain Rolland hangjának. Alig érezzük azt a hatalmas különbséget, mely a magyar és francia nyelv között van. Az eredetinek erős szuggesztivitása majdnem maradéktalanul megtalálható a magyar fordításban.

EGYNYELVŰSÉG

A vrbasi vasúti állomáson egy korosabb asszony magyarul jegyet kér a subotica-i gyorsvonatra. A pénztároskisasszony indulatosan és hivatalos nyelven válaszolja, hogy nem érti, mit mond. A jegyet kérő öregasszony erre németül ismétli meg a kérését, és bocsánatkérően mondja, hogy szívesen beszélné a hivatalos nyelvet, de öregségére már nem tudta azt megtanulni. A pénztároskisasszony még dühösebb lesz. Gorombán szitkozódik, majd a kis ablakszemen kiperdül egy jegy és valami aprópénz, mint valami megalázó alamizsna.

Az öregasszony eltávozik a pénztártól, gyanakodva kémleli a jegyet, érzi, hogy nem megfelelőt kapott, s ezért megkér egy közelben álló urat, hogy olvassa el, mi van a jegyre írva. A megkérdezett úr hamarosan felvilágosítja az öregasszonyt, hogy a jegy személyvonatra érvényes. Az öregasszony félve, szerényen visszamegy a pénztárhoz és elmondja – azon a két nyelven, amelyet életében megtanult –, hogy ő gyorsvonatra kért jegyet, s ezért legyen olyan jó a kisasszony és cserélje ki. A kisasszony azonban nem ért semmit, egy-két elutasító szóval és mozdulattal otthagyja az ablakot, és fróasztalához ül. Egy pék őgyeleg kosarával a pénztár mellett, kibén fellobban valami emberi érzés, és tolmácsul ajánlkozik. Magyarázza a kisasszonynak, hogy az öregasszony gyorsvonatra kért jegyet, és személyre kapott.

A kisasszonyt erre előnti a düh, és rekedten rikoltja, hogy miért nem beszél az öregasszony az államnyelvet, hiszen mindenütt ki van írva: „Beszélj az államnyelven!” Ő nem köteles más nyelven tudni.

Csapkodás, szitkozódás és goromba gesztusok, egy másik jegy dobódik ki az ablakon, és ezzel véget ér a történet, mely, sajnos, nem egyedülálló ezen a tájon.

A kisasszony tévedése kettős. Az első tévedés ott van, hogy a kisasszony azt hiszi, hogy a közönség azért utazik, azért kér jegyet, hogy az ő állását biztosítsa. Lehet, hogy néha abban a hiszemben is van, hogy ha ő nem lenne, talán nem is utaznának az emberek, de minden bizonnyal nem gondol sohasem arra, hogy ő tulajdonképpen azért áll a rácsos ablak mögött, hogy a közönséget szolgálja. Pedig az igazság mégis csak az, hogy ő van a közönségért, s nem a közönség ömiatta. Következőleg neki alkalmazkodnia kell a közönséghez. Ha sok az utas, úgy korábban kell elkezdni a jegykiadást, ha pedig olyan utasok vannak, akik nem beszélnek a hivatalos nyelvet, akkor meg kell tanulni azt a néhány idegen szót, melynek segítségével zavartalanul intézheti a jegykiadást. Ez nemcsak hivatalos érdek, hanem az ő egyéni érdeke is. Az a sok izgalom, goromba szó és indulatos mozdulat sem egészségének, sem idegeinek, sem női bájának nem válik javára. Az idehelyezett szlovén vasutasok például, mint hivatalukat és hivatásukat átérző emberek, hamarosan megtanulták azt a pár magyar szót és számot, amellyel zökkenés és indulatoskodás nélkül szolgálhatták ki a jegyet kérő utasokat akár Topolán, akár Čantaviren vagy Kanizsán.

A kisasszony másik tévedése abban rejlik, hogy feltétel és kivétel nélkül követeli az államnyelv tudását. Elfelejt, hogy vannak más anyanyelvű polgárai is ennek az államnak, sőt hogy idegen államok polgárai is megfordulhatnak a pénztáráblak előtt. Elfelejt, hogy vannak emberek, kiknek semmiféle alkalmuk sincs a nyelvtanulásra, akiket napi munkájuk, háztartásuk annyira leköt, hogy nincs idejük a tanulásra, ha mindjárt lenne is lehetőségük. Azt is elfelejt, hogy vannak szegény, magukban élő tanyai emberek, meg fáradt, pállott proletárok, akik nem tarthatnak nyelvmestert vagy társalkodónt maguk mellett, hogy egy nyelvet elsajátítsanak. De még ha idejük és módjuk is lenne, ki tudja, lenne-e elég eleven felfogó- és megőrző-képességük, amely egy nyelv eredményes megtanulásához elsősorban szükséges. Én alig hiszem, hogy ön, kisasszony, hatvanöt vagy

hetvenéves korában oly könnyűszerrel tanulna idegen nyelvet, különösen akkor, ha továbbra is óvakodni fog még néhány idegen szó megtanulásától is.

Egyszer holland lelkészeket láttam vrbasi állomáson. Valószínűleg nem ön szolgálta ki őket, mert akkor talán el se utazhattak volna. Ön minden bizonnyal azt kifogásolta volna azoknál a hollandusoknál, hogy gyerekkorukban miért nem tanulták meg az állam hivatalos nyelvét, ha öregségükre az ön pénztárlapok elé merészkednek. Hiába van kiírva: „Beszélj az államnyelven!” Ezeket a körülményeket éppúgy nem tudja megváltoztatni ez a parancsoló, kurta felszólítás, mint a néprajzi, gazdasági és társadalmi viszonyokat. Az ön elvei és okfejtése szerint senkinek sem lenne joga utazni vagy vasúton szállítani ebben az országban, ha az államnyelvet nem beszéli. De ha ezt ön és elvbarátai szigorúan keresztülvinnék, akkor csődbe jutna a vasúti közlekedés, és elveszíteneék kenyereiket azok is, akiknek a jegykiadás lenne a kötelességük.

Ha a jóság, a szeretet, a lelki finomság, ezek az ősi, emberi érzések nem is, de talán ilyen tévedések logikai elgondolása és beismerése ritkábbá teszik ezeket a csúnya, fájdalmas jeleneteket.

MAGYAR GYARMATOK

Ilyen címmel írt cikket Barta Lajos a *Nyugat* legutóbbi számában, amely Magyarország könyvimperializmusáról beszél. Magyarországból tekintélyes könyvexport van útban az utódállamok felé, ahonnan semmiféle kultúrterméket nem exportálnak Magyarországra. Az utódállamok magyar „népdarabjai” kulturális, illetve könyvszempontról teljesen ki vannak szolgáltatva Magyarországnak, így alakul ki tehát a gyarmati viszony Magyarország és a kisebbségi magyar népdarabok között.

Ez az új igazságokat meglátó cikk főleg könyvekről és könyvgyarmatokról beszél, pedig a gyarmatiság mindenképpen és minden kulturális kérdésben fennálló bántó, szomorú viszonylat. A magyarságnak eddig még sohasem voltak kisebbségi sorban élő testvérei, s talán ez az oka annak, hogy Magyarország annyira közönnel, ügytelenséggel és meg nem értéssel szemléli a magyar kisebbségek kulturális akarásait és elcsuklásait. Ma még mindig egy-két irredenta jelszó,

néhány hiú, kótyagos, ostoba ábránd jelenti a törődést, a felfigyelést, az együttérzést a határontúliakkal, pedig már rég észrevehették volna, hogy ilyen kótyagos és komolytalan szónoki szóvirágok nagyon sokat árthatnak a kisebbségi magyarságnak, ezek hosszú időre elgáncsolhatják a kisebbségi kultúra tétova és türelmes munkásait.

Itt új helyzet, új adottság van, melyet komolyan kell venni, melynek lehetőségeit meg kell ismerni és ki kell aknázni. Senki sem kívánja, hogy ezt a munkát magyarországi emberek végezzék el, noha ott több az ember, a kultúrérték, de kevesebb a megértés a témával szemben. Magyarországon például még egy könyv, egy komoly, hozzáértő tanulmány vagy újságcikk sem jelent meg a kisebbségek kulturális helyzetéről, de talán ez még nem is lenne baj, mert ha megjelent volna, talán még több bajt okozott volna. A bántó, a szomorú az a gyarmatiság, amelyről Barta Lajos ír, az a gögös és kegyetlen mentalitás, amely csak az exportra gondol, de amely éppoly kevésbé érdekli az elszakadt magyarok kultúrkínálódásai iránt, mint ahogy Franciaország nem törődik a riff, drúz vagy egyéb gyarmati kultúrák iránt. Ha kultúráról van szó, akkor Magyarországon teljes és tökéletes a közöny, a meg nem értés, a tájékozatlanság az elszakadt magyar népdarabokkal szemben. Alig hiszem például, hogy egy irodalomprofesszor is észrevette volna, hogy Erdélyben izmosabb, ihletesebb és férgetésebb poéták teremnek, mint Pesten. Alig van magyarországi szemle, amely észrevenné, hogy az utódállamokban is van magyar szellemi élet, ha mindjárt sápadt, bizonytalan holt napi élet, de mégiscsak élet, testvérelet. Az írók s a kiadók csupán az exportra gondolnak, de senki sem figyel fel az új államok magyarságának vérszegény, de *önálló* szellemi életére. Könyvek jelennek meg, poéták születnek és halnak meg, akiket senki sem vesz észre, senki sem jegyez fel a magyar kultúrtörténetbe, hiszen „extra Hungariam non est vita . . .” Makkai püspök Ady-könyvét viharos meg nem értés fogadta, mert Pesten nem tudtak belhelyezkedni egy kisebbségi magyar világszemléletbe. Azt a tényt, hogy Jugoszláviában megalakult a Könyvbarátok Társasága, egy magyarországi lap sem tartotta érdemesnek megemlíteni. És sokáig lehetne még folytatni ezt a panaszos felsorolást, amely elevenen és fájdalmasan illusztrálná a Pató Pál-os közönyt, az ősi, úri nemtörődömséget, a tespedő, turáni tunyaságot, melyből hiányzik minden öntudat és faji értelem.

Szellemi tekintetben tehát az utódállamok magyarsága gyarmati sorsba került. Vajon a kisebbségi sors-e a keserűbb, avagy a gyarmati? – itt meddő és szomorú dolog a keresgélés, a kesergő méricskélés. A valóság mindenesetre az, hogy minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva, és ebben az életre kelésben nincs karon fogó szülője, segítőtársa vagy gyámoltója, csak önmaga. Ez nagyon komor és kegyetlen dolog, mégis: ennek belátása és tudatos beismerése a jövőendő élet első bizonyos és boldog szívverése.

MAGYAR FA SORSA

Makkai Sándor könyve A vádlott Ady költészetéről

Mindazok, akik Ady életét, elindulását, disputás kedvét, átkozódó dalolását, zseniális tündöklését figyelemmel, rokonszenvvel vagy rajongással kísérték, el sem tudnának képzelni olyan frást – különösen apologikus frást nem –, mely hűvösen, szenvedély, élmények, emlékezések nélkül keljen védelmére Adynak és költészetének. Aki az Ady-kérdéshez hozzányúlt, azt legtöbbször elfogulttá tette a baráti szeretet, a politikai álmok közössége vagy ellentétessége. Makkai Sándor az első, aki könyvet ír Adyról anélkül, hogy szárazon skatulyázná, anélkül, hogy személyes vonatkozások, élmények, epizódok szerepelnének könyvében, mely különben lángoló szeretettel és mély rajongással fródott. Ez a nagy és nyugodt Ady-szeretet azonban nem ömlik szét lelkes vallomásban, messzire lendülő elvakultságban, részeg, rajongó alanyi sorokban, hanem nyugodt, tárgyilagosnak látszó megállapításokba és igazságokba rendszereződik, mint ökonomikusan felhasznált forrásvíz. Makkai védőbeszédet mond, de kerül olcsó hatásokat s kizárólagos érzelmi behódolást. Mondanivalója képmény tudatosság, nem meghatni akar, hanem meggyőzni, meggyőzni Ady zsenijéről, magyarságáról, istenességéről, amelyet kétségbe vonnak a vádlók, akik vagy vakok, vagy gonoszak.

Könyve mindazonáltal nem az a tanulmány, mely Adyt tisztán, tündöklő teljességben adná, mely adná egyúttal Magyarország sötét és rejtelmes éveinek korrajzát, mely Ady váteszi kínlódásait káprázatosan kidomborítaná. Adyról azonban, úgy látszik, még nem lehet ilyen korrajzos monográfiát írni, mégpedig minden bizonnyal azért,

mert Ady korának problémái még ma is élő és vitatott problémák, másrészt, mert ma majdnem minden Adyról szóló frás – eltekintve néhány kicsinyes, skatulyázó, lélektelen tanári frástól – védő- vagy vádbeszédnek számít, s így az író nem foglalkozhatik teljesen, bensőségesen Adyval, hiszen erejét és figyelmét a védő vagy támadó törekvések foglalják el.

Makkai könyve védőbeszéd – ezt könyvének alcíme is elárulja –, de a legjobb és legmeggyőzőbb védőbeszéd, amit eddig Ady mellett mondtak. Még azok is, akik Adynak régi ismerősei, eszmevilágának rajongós társai, s így költészetének mélységes átértői, még azok is találnak újat és értékeset Makkai könyvében: hitük megerősödik és szeretetük a tudatosság kemény talajában ver gyökeret. Különösen áll ez Ady vallásos költészetére. Azt hiszem, valamennyien, akik Ady Istennel perlekedő, gúnyolódó és dacoskodó verseit olvastuk, homályosan és megnevezhetetlenül éreztük azt, hogy e mögött a követelődző és engedetlen hang mögött nincs hitetlenség és tagadás, mégis ez a ködös, ösztönös érzés csak Makkai könyvének elolvasása után kerül az értelem, a tudatosság világosságába: „Ady az egyetlen magyar vallásos költő – állítja fel tételét Erdély tudós püspöke –, és alig hiszem, hogy az, aki a fejezet végére ér, ne tartsa igazságnak ezt a kezdetben furcsának és mosolyt fakasztónak tartott állítást.”

Merészen és keményen nyúl Ady magyarságának problémájához is, mégis itt olykor hézagossnak érezzük a bizonyító deduktív magyarázatot. Oka ennek főleg abban rejlik, hogy a tárgyilagosságra törekvő Makkai óvatosan kerüli a korrajzot, Ady korának kényes és szomorú rajzát, mely érthetőbbé és testiesebbé tette volna a fajával és a magyar urakkal szembe fordult Ady alakját. Semmi szó sem esik a háború előtti politikai áramlatokról, alig tesz említést a háborús és forradalmas versekről, melyek pedig gazdag anyagot adtak volna az Ady magyarsága körüli vitában.

Tévesen és kissé erőszakosan intézi el Ady mély együttérzését a néppel, a proletársággal. Makkai szerint „Ady természeténél fogva nagyon távol állott a szocializmus egész szellemétől”. Azonban éppen azok a versek, melyeket Makkai idéz, ennek ellenkezőjét bizonyítják. *A proletár fiú versét, vagy az Álmodik a nyomort* például nem írhatta volna olyan költő, aki előtt „a szocialista ideológia szerinti ember-szemlélet teljesen idegen és mélyebb értelemmel nem bíró jelszó maradt”. Ady úri, arisztokratikus lényét senki sem tagadja, de arisz-

tokratizmusa és fajmagyarsága még nem zárja ki azt, hogy a proletársággal együttérezzen. Nietzsche is arisztokrata volt, az egyén lelkes hívője és értékelője, szelleme mégis összeegyeztethető a szocializmussal, melynek végcélja ugyancsak a személyi érték emelése. „Az emberiség értéke magában az emberben van – írja Gystrow, a szocialista Nietzsche-magyarász –, és az emberiségnek minden igazi emelkedése arisztokratikus irányú lesz.”

Makkai Sándor azonban Ady magyarságával kapcsolatosan olyan igazságokat is észrevesz, melyek mélyek és nagyszerűek. Lehet, ha nem Erdélyben, hanem Pesten vagy Debrecenben írta volna meg ezt a könyvét, sohasem vetette volna papirosra a következő sorokat: „Senkinek sincs joga egy nemzeten uralkodni, csak a szellemi és jellembeli kiválóságnak. Minden egyébnak eszköznek kell lennie a szellem kezében. A magyar ifjúságnak azért kell küzdenie, hogy ahol magyarság él, ott a magyar szellem legerősebb és legkiválóbb hordozói legyenek az irányítók. A magyarságot egyedül a világnívóra emelkedő *műveltsége* mentheti meg. A *kultúrában* van egyedül fölfelé vivő útja. Ésszel és szívvel biztosíthat egyedül életet magának. S ha ez így van, ahhoz a magyar ifjúságnak hadat kell üzennie minden törpeségnek, minden szűkkeblű kicsinyességnek, elmara-dottságnak, szellemi tunyaságnak, pártosságnak és rosszakaratú butaságnak.

*

A *Magyar fa sorsát* a magyar ifjúságnak szánta a szerzője. Nem állítja követendő példának Adyt az ifjúság elé, de hangsúlyozza, hogy Ady „tragikus életében és költészetében a magyar lélek oly válságai, bűnei és szépségei nyiladoztak ki, melyek egyúttévé hatalmas, életformáló tanulsággá tömörödhetnek egy öntudatos nemzedék lelkében.” Délibábmúlás és suta ábrándhaj-[. . .]

Sok szuggesztív erő, sok tisztán és meggyőzően alkalmazott logika van ebben a könyvben, melyet Makkai nagy hitc fűt és formál. Nem hiszem, hogy akadna olyan olvasó, aki ezt a könyvet közönnnyel, felrezenések nélkül tudná végigolvasni. Azonkívül bizonyos vagyok benne, hogy Makkai kemény és kiváló írása eléri azt a célját is, hogy mind többen fogják olvasni, átérteni, szavalni és szeretni Adyt, a legnagyobb magyar lángelmét Petőfi után.

BORISAV STANKOVIĆ

Az elmúlt héten egy zilált, lángoló lelkű, melegszívű, különös és zseniális ember és költő ment el beogradi lakásáról: Borisav Stanković, a szerbek legnagyobb elbeszélője.

A szerb elbeszélő irodalom nem számlál sok tehetséget, a regényírónak elsősorban közönség kell, mely olvassa és témakörét megvázolja, olvasóközönség viszont nem fejlődhet és alakulhat gondban, bajban, fegyverzajban. Jókai, Mikszáth és a múlt századvégi erős magyar elbeszélőtábor Magyarország legcsendesebb, legtunyább korában, 1867-től 1914-ig izmosodtak, írtak és hódítottak az egyre dagadó és élénkülő olvasó-országban. Szerbiának azonban még nem volt ilyen nyugodt, langyos félszázada, s ezért elbeszélő tehetségei inkább nyugatról (Ivo Čipiko) vagy északról (Veljko Petrović) jönnek, de tétován állnak a könyvközönyös történelemben, és a nyugodt, szomjas, igényes közönség híján nem bontakozhatnak ki teljes szárnyal, mint kalitkába zárt sasok. Bora Stanković is ilyen ki nem bontakozott tehetség volt, de még csökevényességében is csodálatos.

Nem nyugatról vagy a tenger felől jön, nem is törődik a Nyugat nagy, komplikált, viharos városaival, a finomságok is örültségek között vergődő kultúrával. A dél-szerbiai Vranjében születik, azon a tájon, mely röviddel születése előtt még török uralom alatt álmódott és szomorkodott, és minden frásának ez a bús, balkános vidék a háttere. Sohasem keres más miliőt, más kulisszákat frásaiban, nem kalandos, vágyakozó és bolyongós természet, még a Városig, Beogradig sem kószál el képzelete. Mindenesetre egyhangú, akárcsak Tömörkény, de egyhangúságában annyi melegség, élet és erő lüktet, hogy a háttér ismétlődése inkább változatosnak látszik, mint unalmasnak. Ennek fő oka abban rejlik, hogy egyhangúsága sohasem vonatkozik azokra az emberekre, akiket frásaiban életre hív. Csupa rajongással, fájdalommal, szenvedéllyel ír, múltak, emlékek, élmények izzanak föl majdnem minden történetéből, mint éledő parázs, melytől káprázatos szikrák pattannak föl.

Nem szereti a formát, a kötöttséget, a pontos, részarányos meseszöveget, asszociációja szeszélyesen, iránytalanul bolyong epizódok és emlékezesek között, akárcsak Krúdy Gyulánál. Nem bibelődik a cselekmény gomolyfásával és gondos kibogozásával, még stílusa is szegletes, fegyvelmezetlen. Valami nagy, különös, eredeti életerő

feszíti frását és torzítja el a forma kecsességét. Szenvedélyes lírikus, aki csak arról ír, aminek erős érzelmi motivációja van, lelkéből emlékek, élmények, szerelmek, szomorúságok és fülledt szenvedélyek szakadnak fel, és bőven, buján patakzanak a boldog, hanyag, szegletes mondatokban. Lírikus, szertelen lírikus minden történetében, akárcsak Knut Hamsun, de minden hatásra számítás nélkül. Van azonkívül valami sajátos melankóliája, amely ugyancsak a nagy norvégra emlékeztet, noha ennek a melankóliának fze és eredete egészen más. A szelíd kiszámított hatású, bágyadt fényű északi szomorúság helyett valami suta, szinte vad bánat tör fel Borisav Stanković írásaiból, de ez a nyersesség annak mély és megkapó igazságát érezteti velünk. Hősei isznak, ordítanak, nótáznak és karddal hadonásznak, asszonyai dolgoznak, tűrnek, tragikusan szeretnek. Valami keleties, fatalista érzés- és gondolatvilág rajzolódik ki írásaiból, mint bizánci mecsetek és kupolák kontúrja, pravoszláv áhítata török emlékekkel és gondolatokkal találkozik, gazdag szerb szókinccsét török szavak zavarják és szeplősítik.

Sokat és sokszor ír a szerelemről, amely nála mindig súlyos, végzetes isteni csapás és sohasem könnyű, csókos boldogság. Jellemzőek Dučić szavai, melyek szerint Borisav Stanković költészete „hatalmas, szerelmi láz” a betegség örök halálárnyékával.

Mindössze egy nagyobb regénye van *Tisztátlan vér* címmel, mely ereje és nagyszerű elevensége folytán a legjobb szerb regény nevére tart igényt teljes joggal. Két népszínműve nagy népszerűséget szerzett nevének, de legismertebbek és legolvasottabbak voltak apróbb írásai, vranjei emlékezései, formátlan, kemény, életszagú történetei, melyek közül a *Karácsony* című a *Bácsmegyei Napló* múlt évi karácsonyi számában jelent meg. Stanković erős, iromba tehetsége ebből az írásából a fordítás bágyasztó tükörképén keresztül is feltört és feltűnést keltett. Több magyar olvasó érdeklődött akkor Bora Stanković után, az egyik olvasónő azt írta, hogy ez volt a legmegkapóbb írás, amit valaha olvasott.

Borisav Stanković korán elcsuklott, összeroppant, és korai halála már csak tragikus következménye volt még korábbi meddőségének. Vajon az alkohol, avagy a történelem roncsolta-e szét hatalmas és eredeti alkotókedvét? – Ki tudja, de kit is vizsgáltna ennek eldöntése? A szerbek legnagyobb és legszerbebb elbeszélő költője elment és végleg elvitt magával minden ígéretet, minden

reménykedést, mert az újabb szerb elbeszélő irodalmat nem vigasztalják újabb biztatások és szárnycsattogások. Ezért hatványozottan fájdalmas Borisav Stankovićnak csonka, csalódásos távozása.

A LEGNAGYOBB MAGYAR TEGNAP-REGÉNY

Babits Mihály: Halálfiái. – Az Athenaeum kiadása

A Tegnap Magyarország legbékésebb, legtespedtebb, legunalmasabb időszaka. Tisza Kálmán kora ez, amikor az Állam megnyugszik, megerősödik és megkövesedik a Jogrend talaján, és úgy látszik, hogy ezt a biztos alapot századok sem fogják megingatni. Az elszegényedett nemesek, a tunya dzsentrik a vármegye tubákos hivatal-szobáiban helyezkednek el, mint a legbiztosabb fedezékekben, melyeket semmiféle történelem sem tud megmozgatni, és ebben a mozdulatlan bizonyosságban elbóbiskol minden friss gondolat, újító szellem, forradalmi eszme, legfeljebb az öreg Döme bácsik negyvennyolcaskodnak még egyre halkulóban. Ki érzi a közelgő viharokat? Vannak ugyan nyugtalan, kóválygó lelkek, fiatal, álmodozó Kasszandrák, akik új Magyarországról, titkos forradalmakról ábrándoznak, a látóhatáron pedig megjelenik a nagy Vátesz, a kicsúfolt magyar Próféta: Ady Endre.

Ez a *Halálfiainak* háttér-élete, ebből domborodik elő két dunántúli városkának és néhány dunántúli családnak halálszagú élete, amelyből még testiesebben előtérbe kerül, mint Maut-relief elülső alakja, aki szinte teljes *détachement*-ben van alapjától, Sátorfy Imre szomjas, eszmék közt vergődő felfelé törése és elcsuklása.

Nehéz lenne eldönteni, hogy tulajdonképpen melyik élet a megkapóbb, a lüktetősebb; a tunya, tespedt kor gondolatvilága éppoly elevenen, plasztikusan és közeli éli emlékéletét, mint amilyen elevenen, életmelegen mozognak a sóti alakok: a becsületes táblabíró, a zseniális és gazember ügyvéd, a sápadt, akaratyenge táblabíróné, Józso, a rendes, kicsinyes s mindig vidéki pesti hivatalnok meg Imruska, a betűéhes fiúcska, akiből tanárt nevel a dacos szembefordulás, a Nyugathoz való tartozás vágya. Noha úgy látjuk, hogy Babits Mihály a *Halálfiainak* életét kísérő vélemények és vádaskodó szándékok nélkül eleveníti meg megrázó, de márványhideg művészettel,

mégis lent a tudat küszöbe alatt valami tompa vádat érzünk az eszme és érzelem nélküli magyar középosztály ellen. Ez a vád főleg abból a kirfvó, sőt tragikus ellentétből táplálkozik, mely a könyveket, álmokat, eszméket és élményeket hajszólo Imrus és a báván borozgató, lomha agyvelejű, szűkös szívű, kicsiny horizontú emberek között felsajog. Ez az ősi magyar átok, Ady tragédiája dunántúli és katolikus milióbe helyezze ezt az örök tragédiát. És ez a homályos, az ellentétekből felvillódzó vád izgalmas fényben tárja végig a regényt, szinte azt érezzük, hogyha nem alkoholista Gózszy Pepikből, üres lelkű Józsokból, tartalom és látókör nélküli here jogászokból állt volna a magyar középosztály, hogyha az Imrusok és Rosenbergek több meggyőző vagy szuggesztív erővel és több hatalommal formálták és vezették volna az új Magyarországot, úgy másképpen zúgtak volna el a nagy viharok az ország felett. Ezt a vádat ködösen érezzük és valljuk olvasás közben, s a nagy viharok szele már megmeglíbbenti a könyv utolsó lapjait, látjuk Imrusék botlását, csüggedt rezignációját, a „Viharágyú” örök némaságát, látjuk, hogy a Halál magvetése után el *kell* jönnie annak, amit már úgvis tudunk: a Halál aratásának.

Imrus tragédiája megrázóan egyéni, mégis nem egyedüli Hunnia földjén. Ennek magyarázata az ősi, turáni átok, az Ady-verskorbacscok csípős csattanása, a nagy Közöny, a bénító Unalom, mely ott lakott és ott lakik minden magyar kúriában. És ennek az örök magyar tragédiának költői életbe szökkenése magyarázza meg azt az erős, lenyűgöző, szinte libegős hatást, mely alól majdnem egy olvasó sem tudja kivonni magát, akinek valami köze volt a háború előtti magyar vidékhez. Mindnyájan kicsit Imrusok voltunk, talán más milióban, szerényebb kultúrájú, felkészültséggel, de a tragédiának előérzését homályosan, fájdalmasan, olykor lüdbörösen hordozzuk magunkban. Mindnyájan sejtettük a rekkent tespedésben, hogy ezek a halálszagú, Pató Pál-os kúriák nem élík túl az első vihart, mégis nem láttunk tisztán még a nagy, recsegős vihar után sem, a tragédia magva fogyatékos meglátóképességünk folytán bizonytalan ködön bujkált.

A *Halálfiainak* elolvasása után azonban felgyúl a fény, és tiszta, tüneményes művészettel látjuk megelevenedni és sírukából kiszállni a nagy problémák elföldelt kadávereit. Most látjuk meg Sótót és Gádorost, a vidéket és a kamaszos, komolytalan Pestet, a Sátordy Imrék meddő és nagyszerű álmodozását, az ígéretes nyugati gondo-

lat csúfos elbukását. Óriási perspektíva nylik meg szemünk előtt: az elszunnyadt, végtelen magyar táj a tunya tegnap opálos, bágyasztó fényében. Most megértjük a halálfiainak sorsát és jelenét. A magyar Tegnap, ez a szürke, szenttelen időszak még soha ilyen érdekesen, ilyen megkapóan, ilyen érthetően nem jelent meg előttünk.

Babits életre keltette a halálfiainak elföldelt korát és életét. Valószínű, hogy őnmaga és családja életének eseményei és igazságai is belevegyülnek a hódító és hatalmas költészetbe, s talán innen ered az alakok és környezetek lélegzős életereje. Csodálatos azonban az a pszichológiai kegyetlenség, amivel embereinek rejtett és rossz szagú gondolatait feltakarja, hogy az olvasó megkapóbban érezze a vidéki magyar lelkek tespedő vitalitását. Babits most nem lírikus: nem rajong, nem elfogult, egy alakjára sem hinti a rokon-szeny puha, palástoló rózsaszínjét. A halálfiak nem szeretik egymást, és szinte megdöbbenünk, mikor azt látjuk, hogy a szeretetnek hiánya milyen kicsinyessé, közönyössé, sivárrá és vigasztalanná sorvasztja alakjait. Megdöbbenünk, mert ilyen volt a Magyar Tegnap.

Mikor végigolvastam a *Halálfiakat*, ugyanazt éreztem, mint mikor a Kheopsz-piramisokat – melyeket fényképről már unosan ismertem – először megpillantottam: döbbenet, áhítat, csodálat és rajongás torpantotta meg a lelkem.

Nagy alkotás ez a regény. Ihletett művész szerencsés munkája. Költészet és valóság. Történelem és tüneményes művészet. Kíméletlen pszichológia és kultúrákban kifinomult, csillogó, csobogó frásmodor. Nagy, súlyos alkotás, mely életet ad és örök művészetet. Formát ad a múltnak, mint Michelangelo Dávidnak és Mózesnek. Elolvasása után azt kell érezni, hogy a legnagyobb magyar Tegnap-regény örök életet biztosított magának a magyar holnapban.

REGÉNY BŰBÁJOS BÁTHORY ANNÁRÓL

Makkai Sándor: Ördögszekér. – Genius kiadás

Makkai Sándor a regény utószavában beszámol arról, hogy regényének fő forrása egy száraz, szürke, csupán eseményeket följegyző életrajz Báthory Annáról, amely frás azonban nem magyarázza, nem érteti meg a patológiusan érdekes és nagyszerű lelket. A szerző

ekképpen szól az utószóban: „Engem éppen a nagyok és rendkívülinek megsejtett lélek szomorú kibontakozásának valószínű emberi okai izgattak arra, hogy ez a regény létrejöjjön, s az intuíció ereje megszöjje azt a képet, amely benső menetében tegye szomorúan természetessé a tragikus fejleményt, amely a történelmi adatokban talán csak ellentmondásokkal kevert könnyelmű asszonyélet érdekes, de nem jelentős vonalának látszik.”

A szerző nemes és helyes célkitűzése azonban sok tekintetben elérhetetlen maradt, az ellentmondásos, könnyelmű asszonyélet nem kap eleven, emberi reflexeket, melyek érthetővé tennék a tények tragikus ellentmondásait.

Makkai Sándor sok szeretettel fogott ehhez az érdekes, hálás regénytémához, van benne valami lelkes, apologetikus hajlandóság, amellyel ezt a rendellenes, utcalányos lelket menti és magyarázza a regény szabad és tetszetős formájában, történelmi felkészültség és stílusbeli értékek segédkeznek a lelkes írónak lelkes munkájában, csupán az a formáló, teremtő költőiség hiányzik, mely Báthory Annáról eleven, testes – ha mindjárt tudományosan hibás –, de művészi erejű portrét adna. Az olvasó tulajdonképpen csak fényfoltokat kap, amelyek egyes történelmi eseményeket magyarázva világítanak körül, hiányzik azonban az a teljes, tikkadt, művészi világosság, mely feltárna előttünk egy lelket, és bevilágítaná annak életútját. Az olvasónak gyakran támadhat az az érzése, hogy két heterogén anyagból tevődik össze ez a regény: történelemből és színes, puha, dekoratív, apologetikus elgondolásokból, melyek azonban nem olvadnak bele a tények tudományos megállapításába. Mintha olyan ötvözetet szemlélőnk, mely nem volt a legforróbb kohóban, és ezért az alkotó fémei még olvasztás után is külön-külön fellelhetők.

Az *Ördögszekérben* éppen az emberi okok egysége és folyamatossága hiányzik, melyet Makkai az intuíció erejével akart megszöjni, s így nem sikerülhetett teljesen e rendkívülinek látszó lélek nagyságát és tragikumát megjelentetni, nem sikerült a szürke és száraz történetírói ellentmondásoknak költőibb, szóval emberibb magyarázatát adni, ami pedig az írónak – mint a fenti idézet is tanúsítja – nemes és tiszta szándéka volt. Ezért csupán érdekes, meleg és színes védőírat ez a könyv a bűbajos és halálra ítélt Báthory Anna mellett, egy jószágos, bölcs és bátor írónak szép, nemes gesztusa, de nem regény, nem alkotó művészet, ha a művészetben az esztétikai értékek felfe-

dezését és megismerését hisszük és keressük. A művészetről Rodin azt mondja, hogy *ils sent vraiment des inventeurs et des guides*, és ezt az általános érvényű mondást ebben az esetben úgy kell értelmezni, hogy az írónak kell felfedezni a történelmet, sőt vezetni kell nemcsak az olvasót az újjáalakított történelemben, de magát a történelmet is, melyet a művésznek az örök emberi nevében lehet, sőt kell változtatni és újjáformálni. Szerzőnk azonban nem meri vezetni és formálni a tényeket, pedig sok költői készséget árul el különösen az elgondolásban, a tervezésben, s éppen ezért nagyon sajnálatos, hogy teremtő, alkotó keze lehangyollik és visszahúzódik, mihelyt történelmi tényekbe ütközik.

Pedánsul tiszteli a tényeket, a történelem igazságait előbbre helyezi a költői igazságoknál, s így a történelem, helyesebben a történetírók ellentmondásait változatlanul átviszi regényébe. Ott, ahol szabadabb a keze, alakjait sikerülten formálja és szerepelteti, ez okból a legmélyebb lelkületű s a legköltőibb alakja a regénynek Pál, a pap, a heidelbergi tanár, akiről semmi bizonyosat nem jegyeztek fel a krónikázók. Vannak azonban a történelemtől szabadon hagyott részek, melyeket nem aknáz ki teljes invencióval és szenvedéllyel. Különösen kirívó ez a regény hősnőjénél. A szerzőnek tulajdonképpen az a meggyőződése, hogy Báthory Annát az ecsedi környezet tette bűbájossá, boszorkánnyá, bátyja szeretőjévé, s mégis alig indokolja tételét. Pedig milyen tág és korlátlan tere nyílt volna itt a freudizmusnak, milyen bőven és alaposan lehetett volna felfedni és elemezni a testvéri szeretet gyerekkori eltévelyedéseit, a hibás komplexumokat, a buja, fülledt s a terheltségtől bizarr nemi életet, mely a Báthory gyerekekből oly korán kiszökött. Szinte érthetetlen, hogy miért nem hangsúlyozza Makkai jobban és ráérősebben Báthory Erzsébet rontó szerepét, kinek perverz paráznaságai mindenestre nagy hatással lehettek Annára. Ilyesmiket nem szabadna mellőzni Báthory Anna regényében, akinek életét jóformán egyedül annak szorosan fokozott és formáságokba fűlő nemi jellege uralja. Bizonytalan még Bethlen Gábor alakja is, aki annyira puha, hogy kontúrja szétfolyik. Nem tudom, hogy miért nem hagyta el a szerző Bethlen utolsó és mindenképpen érthetetlen érzelmváltozását Annával szemben, mikor erre a regény szempontjából semmi szükség sincsen. Ez csak egy fárasztó és fölösleges ellentmondás, melyet a regény megoldatlanul hagy, viszont ennek elmaradása mélyebbé és emberibbé tette volna Bethlen

alakját. Nagyon szép a szerző elgondolása Anna nagy szerelmét illetően, s ha szexuálpatológiailag nem is, de költőileg mindenesetre magyarázza és mentegeti Anna fonák és féktelen tobzódásait.

*

Makkai Sándor finom, költői lélek, de nem teremtő költő. Szeretettel, jósággal, színnel, tudással, megértéssel illusztrálja a történelmet, de nem mer új múltat álmodni és teremteni. A való világ képe és a deontológia, a kellő világ ideálja az ő lelkében is, akárcsak a böhmi filozófiában, két különálló világ, melyet a költő teremtő tüze nem tud összeolvasztani. Könyve szép, nemes, nyugtalanító olvasmány, mely vihar, élmény és emlék nélkül nem száguldhat lelkünkön keresztül.

MADÁCH IMRE

A XIX. században három komor és hatalmas egyéniség tűnik fel a gondolat horizontján: az egyik filozófus, a másik lírai költő, a harmadik drámaíró. Három különböző európai nemzet szülötte, s felületesen nézve sok hasonlatosság nincs közöttük, valójában azonban mindegyikben mély, sötét s erősen önmagukba zárt életszemlélet lakozik, s így mindenesetre szoros, benső rokonság áll fenn közöttük. Az egyszerűség kedvéért azt is lehetne mondani, hogy a pesszimizmus, a pesszimiztikus világszemlélet hívei ők, de ez a megállapítás durva közhely, sablonizáló általánosítás, s éppen ezért nem minden tekintetben hű és megfelelő.

A XIX. század eleje nagy változások, háborúk és forradalmak ideje volt, sok eszmény hullott vérbe meg sárba, sok ábránd foszlott semmivé, sok csüggedés kapott tápot a nagy eszmepusztulásban. Úgy látszott, hogy az emberiség fejlődésébe vetett hit fájdalmas és megcsúfolt álom marad. Így születtek az érzékenyebb, eszményibb lelkekben a komor, keserű és mélységeket kereső gondolatok. A vizsgáló lélek nagy problémák távlatában keres enyhülést s talán egyúttal újabb reménységet. Eltűnődik a lét problémáin, az emberi kultúra eddigi fejlődésén, s így próbálja továbbrajzolni a szebb és jobb

jövő képét, de megnyugtató feleletet sohasem ad a múltba fordulás, a kutató és kereső lélek előtt céltalanságok és vigasztalanságok mélysegei szakadnak fel, megnyugvás tulajdonképpen nincsen a tündésben, a nagy kérdőjelek örökké kérdőjelek maradnak. Miért? Miért a szépség, gyönyör, élet és művészet, mikor romboló háborúk, kudarcos forradalmak jönnek, és mindent elsöpörnek? Miért a vágó, törekvő, lihegő, alkotó élet, mikor a halál mindent megsemmisít? Ez a fájdalmas keresése a keserű kérdéseknek azonban még nem pesszimizmus, amelyet legsivárabban Salamon prédikátor a „vanitas vanitatum et omnia vanitas” mondatával kifejezett. A XIX. század három nagy, komor alakja keres, csügged, bízik és ismét keres, s ez a nagy, örök keresés adja azokat a hatalmas alkotásokat, melyek tiszta, felemelő fájdalmakat, vigaszos szépségeket és nagy, nemes gondolatokat ajándékoznak az utókor tétova, csüggedős lelkeinek.

Az egyik Danzigban születik meg a XVIII. század alkonyán, és harmincéves korában kiadja azt a könyvet, mely a filozófia történetében új korszakot jelent. Arthur Schopenhauer ennek a fiatal filozófusnak a neve, s jelentősége még ma is, egy század után is oly nagy és oly friss, mint akkor, amikor Kant bölcselétét először bírálni kezdte és merte.

Tíz évvel Schopenhauer születése után Recanatiban, egy kis olasz városkában egy vészna, beteges gyermek látja meg a napvilágot, akit gróf Giacomo Leopardinak keresztelnek. A fiatal gróf hamar kezdi a versírást és a bölcselkedést. Sor filozófónak csúfolják a szülőfalubeli parasztok, de mikor első verseskötete megjelenik, a firenzei irodalmi körök egy csapásra nagy költőnek ismerik el a szegény, beteges, recanati grófocskát, s azóta Leopardi a legmélyebb és legértékesebb költője a modern olasz lírának.

1823-ban Alsósztrégován, egy Nógrád megyei tót faluban pedig megszületik a legnagyobb magyar drámai költemény szerzője: Madách Imre.

E három nagy léleknek nemcsak életszemlélete rokon, hanem életkörülményük is sok tekintetben hasonló. Különösen Leopardival hasonlatosak Madách élete és életkörülményei, viszont Schopenhauer filozófiája roppant közel állott Madách bölcselkedéséhez. Mindhármukra ráillik az, amit Petrarca mondott magáról: Io mi sono un di quei che il pianger giova. Én is egyike vagyok azoknak, akiknek öröm a sírás.

Nagyon érdekes azonban az, hogy ez a három nagy, komor lélek valószínűleg nem is tudott egymásról. Madách ugyan filozófiát is hallgat Pesten, de alig hihető, hogy itt a fiatal Schopenhauerről megemlékeztek volna. Egyébként Madách könyvtárában sem találták meg a nagy német filozófus műveit, ahol pedig több német bölcsész műve megvolt, így nem valószínű, hogy ismerte volna azt a lelket, akivel annyira rokon volt. Még valószínűtlenebb, hogy *Az ember tragédiájának* költője Leopardit ismerte volna. Leopardinak akkortájt még nem volt magyar vagy német fordítása, s noha Madách első hosszabb betegsége alatt tanulgatott olaszul, mégsem hihető, hogy tudása oly fokon lehetett volna, amellyel Leopardi verseit vagy különösen bölcselmi gondolatait olvashatta volna. Semmiképpen sem valószínű egyébként az sem, hogy Leopardi-kötet eljutott volna Sztregovára. Akkortájt a könyvsikerek még nem voltak nemzetköziek, s főleg a klasszikusokat olvasták csak idegen nyelven. Olaszul például talán egyedül Dantét, Petrarcat meg természetesen Boccacciót olvasta az, aki az olasz irodalom iránt érdeklődött. Nem valószínű tehát, hogy egy fiatal olasz poeta verskötetete eljutott volna Pestre vagy éppen Sztregovára, Madách kezébe. Itt csupán sajátos és csodálatos összetalálkozása van hasonló világnézeteknek, melyeket az életkörülmények is hasonlóvá formáltak. Nem tudom, milyen volt Schopenhauer danzigi otthona, de a Leopardi grófok Recanati-beli kastélya és a sztregovai Madách-kastély között mindenestre sok az azonosság. Az a néhány sötét rajz és karc, mely a sztregovai Madách-kastélyról ismeretes, valamint azok a leírások, melyeket az ott járt vendégek és kutatók adtak, komor, ódon, nemes udvarházzal beszélnek, mely fenyők, bükkösök és repkények méla zöldjébe temetkezik. Ez a körülmény mindenestre hozzájárult ahhoz, hogy a sztregovai kastély egyik sötét, bolthajtásos szobájában fródjon meg *Az ember tragédiája*.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a legfontosabb ok mégiscsak Madách érzékeny, magába merülő, bölcselkedésre hajlamos lelkületében keresendő, amelynek jellegzetes vonásai már a költő kora ifjúságában megtalálhatók. Ha amellet nyomon követjük azokat a jelenségeket és eseményeket, melyek Madách életében lejátszódnak, melyek az érzékeny lélek körül csillognak és csatáznak, úgy még inkább megértjük *Az ember tragédiájának* megszületését.

Madách beteges gyermek volt, s tulajdonképpen egész élete betegeskedés, halálra készülés. A halál már szinte gyermekkorában társául szegődik, és elkíséri egész életén keresztül, mint az árnyék a vándort. A halál súlyos, fekete árnyéka reáhull életére, költészetére és életszemléletére, mint fojtós, fekete köd didergős, északi tájra.

A halállal akkor ismerkedik meg legelőször, mikor tizenegy éves korában édesapját elveszti. Nemsokára pedig ő is súlyos beteg lesz, sokfűletti gyulladást kap, melynek kapcsán szfvbillentyű-bántalom lép fel, s ezt a bajt aztán egész életén keresztül vonszolja magában. Ahogy édesanyja írja, a költő már gyermekkorában is sokat gondol a halálra.

Madáchné sok gonddal neveli az apa nélkül maradt gyermekeket: két lányt és három fiút, akik közül Imre a legidősebb. A rendes iskolai nevelőn kívül francia társalkodónőt, táncmestert és rajztanárt is tartott a kastélyban. Így tehát nem is csodálatos, hogy olyan komoly, fejlett szellemi életet éltek a Madách gyerekek a csendes, komor udvarházban. Lapot is szerkesztettek *Literaturai Kevercs* címen, amelynek természetesen Imre lesz a szerkesztője nemcsak koránál, de korai szellemi fejlettségénél fogva. Magánúton, de könnyűszerral végzi gimnáziumi tanulmányait, és Vácott minden esztendőben kitűnően vizsgázik a piaristáknál. 1837-ben édesanyja Pestre küldi két öccsével, hogy ott nyilvános iskolába járjanak. Madách mindenütt kitűnő tanuló, sőt kitűnő eredménnyel végzi a jogot is, úgyhogy tizenkilenc éves korában már ügyvédi oklevelet is szerez.

Pesti tartózkodása csupa tanulás, magába mélyedés, komoly és beható szellemi élet, színházba járás és betegeskedés. Tanulmányai mellett sokat foglalkozik az irodalommal, néhány verset ír a *Honművészbe*, és barátaival *Mixtura* címen hetilapot alapít, amelynek ő a lírai költője. Jogászéveire esik egyébként első komoly szerelme és első könyve: a *Lantvirágok*. Mind a szerelemnek, mind első könyvének közös kiváltója van: barátjának, Lónyai Menyhértnek tizennégy esztendő Etelka húga. Ezekben a versekben banális, érzélgős diák-szerelem, émelygős, biedermeier világfájdalom szenvedélyes Kölcsey és Bajza frazeológiájában, döcögős, darabos verssorokban és rímekben.

Sokfűletti gyulladása azonban ismét kiújul, s majdnem egy teljes évig kínozza a fiatal poétát. Hosszabb ideig Pöstyénben gyógykezel-teti magát, s utána annyira javul az állapota, hogy megyei szolgálatba

lép, Balassagyarmaton megyei aljegyző lesz. Sok csalódás, keserűség, kiábrándulás kínozza lelkét ebben az időben. Költeményei keserű, fanyar verssorok, és drámái, melyeket ezekben az években írt, ugyancsak szubjektívek a csalódás fájdalmas árnyékaival, a lemondó, szenvedő szerelem közhelyes feldolgozásával. Valószínűleg Madách külső életében nem lehetett nyomát találni ennek a fanyar, fekete belső életének. Élénk társadalmi és politikai életet él ekkortájt, s valószínűleg ügyesen leplezi a belsejében sötétlő borúkat és válságokat. Lehet, hogy a valóság éles fényében szétfoslott első szerelem, a szigorú katolikus anya tiltakozása a protestáns meny gondolata ellen, az is lehet, hogy az akkoriban divatos biedermeier világfájdalom, avagy talán a megyei élet kicsinyes, félművelt alakjai iránt érzett ellenszenv vagy a közigazgatás igaztalan, protekciós rendszere feletti felháborodás okozta érzékeny, fiatal lelkében ezt az életuntsággal határos elkeseredést, amely ez időbeli frásaiból arckunkba csap, mint fanyar, avarszagú őszi tarló, melyen a tavasznak semmi reményét sem találni. Ezek az frások azonban irodalmi szempontból nem jelentősek, mondhatni teljesen értéktelenek. Talán egyedül a *Férfi és nő* című tragédiájában van erő és lendület. Héraklész és Deianéira történetét tárgyalja ebben Madách, amelyben a hatalmas, hűséges, becsületes Héraklész a női hiúság, a zsarnoki földi szerelem szolgája lesz, és csupán az eszményiség nemtője szabadítja meg ettől a szerelmi rabszolgaságtól. Noha Madách akadémiai jutalomért versenyzett ezzel a drámájával, a *Férfi és nő* semmi figyelmet nem ébresztett a bírálóknál. Ez talán főleg abban a nehézkes, darabos nyelvben keresendő, mely Madách műveinek állandó gáncsa és fogyatkozása. Lehet azonban, hogy keserűen hangoztatott s kellően meg nem okolt nőgyűlölete tette ellenszenvessé a különben jól megszerkesztett és erős lendületű drámát az akadémiai bírálók előtt.

Közben a fiatal megyei aljegyző sűrűn megfordult társaságokban, mulatságokon és Gyarmaton, Fráter alispán házában megismerkedik egy érdekes, közvetlen, temperamentumos fiatal leánnyal, aki jóformán teljesen ellentéte volt zárkózott, hallgatag, keserűségekben kínlódo lelkének. Madách talán éppen ezért vonzódott az alispán unokahúgához, és valószínűleg minden fontolgtatás nélkül, fiatalos szeszélyvel és vidámságvágygal megkérte a pajkos modorú, mulató kedvű Fráter Erzsike kezét. A szerény körülmények között élő

bihari dzsentrilány természetesen boldogan mond igent a gazdag felvidéki birtokosnak, és 1845-ben megtörténik a lakodalom.

Az öreg Madáchné ez alkalommal nem ellenkezett, bár nem helyeselte fia választását. Hamarosan észrevette azt, amit a költő barátai már előbb is észrevettek, hogy Fráter Erzsike nem fiához illő. Mindazonáltal nem kifogásolta Imre fia elhamarkodott választását. A csesztvei birtokot adta fiának, hogy közelebb legyen Gyarmathoz, a megyeszékhelyhez. A fiatal pár tehát Csesztvére vonult, s eleinte úgy látszott, hogy boldogok és megelégedettek a fiatalok, de ez a boldogság csak látszólagos volt. Az a mély, jellembeli ellentét, mely Madách és felesége között fennállott, az első hetek fiatalos mámorja után mindjobban érezhetővé vált. Erzsike asszony kacér, mulatós bihari menyecske volt, aki társaság és udvarlók után vágyódott, és nem értette meg, hogyan elégedhet meg férje könyveivel és a csesztvei ház magányával. Madách takarékos is volt, főleg azért, hogy ne kelljen anyjától pénzt kérnie. Erzsike asszony pedig szenvedélyesen szerette a dús asztalt, a sok vendéget, a szép fogatot, a divatos ruhákat. Madách mint sokat betegeskedő ember megszokta az anyai dédelgetést, amit feleségétől sohasem kapott. Erzsike asszony anyja nélkül nőtt fel, mindig önálló volt, cselekedeteiben soha senki sem korlátozta. Nem volt feleségnek való, még kevésbé anyának vagy gondos betegápolónak, Madách pedig csupa puhaságot, cirógató szeretetet várt a házasságtól. Ezek a mélyreható ellentétek azonban nem robbantak ki az elégedetlenség durva jeleneiben. Madách jóformán mindent magába fojtott. Anyjának vagy barátainak panaszkodni nem mert, hiszen az ő kedvük ellenére házasodott, lelkében pedig sokkal több volt a jóság és a finomság, semhogy csúnya csatákat vívott volna a könnyelmű, üres lelkű asszonnyal.

Néhány verse, mely házasságának első éveiből származik, elárulja a belső csalódást, de ugyanakkor rajong a megértő hitvesért, a családi boldogságért. Talán csak a vágy és a jóság vezette a tollát, nagyon akarta a tiszta, összhangos családi életet, s ezért megbocsátotta vagy nem vette komolyan azokat a zavarokat és ellentéteket, amelyek mind gyakrabban felütöttek fejüket.

Irodalmi szempontból elég meddők voltak házasságának első évei, nemsokára aztán a forradalom véres zaja zavarja a műzsákkal való csendes társalkodást. Egyéni fájdalmai és panaszai eltörpülnek az ország nagy problémái mellett. A forradalom alatt egyébként

ismét ágyban fekvő beteg, s így semmiféle tisztiséget nem vállalhatott, utána pedig családjában egymást érik a gyászos események. Mária nővérét, akinek ura forradalmi őrnagy volt, a románok felkoncolják egész családjával együtt. Pál öccse nem hódol be Windischgraetznek, Kossuth után megy, de útközben tüdőgyulladást kap és meghal. A halál titokzatos és vigasztalan eszméje most még súlyosabban fekszik érzékeny és borongó lelkére, sehol sem lát egy tenyérnyi kék foltot, a reménynek révedt sugarát. Ekkor írja legszebb, legsötétebb és legértékesebb bölcselmi verseit: a *Dalforrást*, *A halál költészetét*, az *Éjféli gondolatokat*.

De Madách igazi szenvedései csak most kezdődnek: a forradalomban semmi része sem volt, hiszen hónapokon keresztül betegen feküdt, mégis megszenved érte. Ugyanis Kossuthnak egy hetyke rokonát fogadja házába, aki politikai menekült volt, s pár hétig magánál rejtegeti. A menekült azonban oly feltűnően viselkedik, hogy a császári csendőrök hamar rájönnek rejtékelyére, s mivel őt nem találják, Madáchot viszik el. A beteg Madách Pozsonyba kerül, ahol börtönre ítélik. Egy évig volt a pozsonyi vízikaszárnya, majd később a pesti Neugebäude foglya, s ezen idő alatt teljesen felbomlik a családi élete. Ő egész idő alatt hazagondol családjára, a csendes csesztvei otthonra, lelke csupa szelídség és rajongó hazavágyás. Felesége azonban hamar elfelejti fogságba került férjét, aki egyedül volt betegségével és vágyakozásával. Szabadon s talán épp ezért még vígabban és könnyelműbben él, mint azelőtt, négyesfogaton jár be Gyarmatra, otthon régi udvarlóit fogadja, akik közül némelyik hetekig vendége a házigazda nélküli csesztvei kúriának. Csak akkor ír férjének, mikor pénzre van szüksége. Madách mindenkor készséggel küldi el a kötelezvényt, amit az asszony mindig elfelejt megköszönni. Erzsike asszony sohasem érdeklődik nagybeteg férje iránt, akit természetesen testileg és lelkileg is nagyon megvisel a börtön. Leveleinek tartalma egyedül a pénzkérés vagy panasz anyósa ellen. Mikor Madách Pestre kerül, állapota annyira súlyos, hogy kiengedik a börtönből. Nagy fájdalommal fekszik Erzsébet téri lakásán, de hiába ír haza, még ruhaneműt se küld felesége. Feleségének roppant kezdetlegesen megírt levelei csak panaszt tartalmaznak: nincs pénze, és anyósa folyton székírozza. Ha csak egyet elolvastunk ezekből a terjedős, helyesírási hibáktól hemzsező és minden stilisztikát megcsúfoló levelekből, úgy megértjük Madách keserű fájdalomát és sötét

hangulatát. Erzsike asszony még akkor sem érdeklődik ura iránt, mikor azt hallja róla, hogy vért köp, s hogy a börtönben alaposan megkínózták, hanem megint anyósára árukkodik, és leveleiben divatárusi megbízásokkal árasztja el Madáchot. „A ferslagban van egy selyemruhám – írja például egyik levelében –, tsináljon Mutschenbacher más derekat, mert fgy már nem hordhatom. 2. kalap Czezmánnak és egy mántil, a két kalapból válasszon egyet (!) és tisztítsa és putzolja fel, ha a ritkát válassza úgy arra tegyen fehér pántlikát, ha pedig a sűrű szalmát, akkor arra tegyen schottis pántlikát.”

Madách bár betegen, de figyelmesen és pontosan teljesíti ezeket a megbízásokat. Barátai, akik meglátogatják, többször célzást tesznek feleségének kacér, könnyelmű életére, de Madách másra tereli a beszédet, és úgy tesz, mintha nem hallaná a burkolt vádakat.

Végre a rendőrség visszaadja Madách Imre teljes szabadságát, és Madách hazamegy. Otthon aztán maga is tanúja lesz felesége fellelt életének. Az asszony semmi megbánást sem tanúsít, noha Madách telve van jószággal és megbocsátással. Csak néhány meleg szó, néhány bűnbánó könnycsepp kellene. Madách vár is, közben nagy türelemmel és nagy szeretettel próbálja áthidalni az anya és felesége közötti ellentéteket, az asszony azonban semmi megbékülésre nem kapható. Dacos és hetyke, csökönys és amellett a végletekig önző. Mulatni vágyik, s mikor Madách betegségére hivatkozva nem hajlandó elmenni Losoncra a megyebálba, Madáchné egyik udvarlójával megy el, otthon hagyva férjét és gyermekeit. Madách látja, hogy családi békéje már nem állhat helyre, s ezért válást ajánl. Madáchné hosszas huzavona után elfogadja férjének gavalléros ajánlatát, és elköltözik Sztregováról.

Madách egyedül marad. Gyermekeinek nevelését édesanyja veszi át, a gazdasággal nemigen törődik. Bezárkózik nagy csalódásával bolthajtásos dolgozószobájába. Az abszolutizmus legszomorúbb napjai következnek. Madách teljesen egyedül van. S ebben a nagy, sötét, sivár magányban születik meg a legnagyobb magyar drámai frás: *Az ember tragédiája*.

Az ember tragédiája nagy témát választ: az emberiség történelmét Ádámtól egészen az emberi nem kipusztulásáig, az utolsó jégkorszakig. A teremtéssel kezdődik, amikor újtukra indulnak a bolygók, azután a történelmi korok nagy, szimbolikus jelenetei következnek, majd két kép a jövőből a falanszter- és az eszkimójelenet, s az utolsó

szín ismét az elsőhöz csatlakozik, ismét az Úr színe előtt játszódik le, aki biztatást ad az embernek a továbbküzdésre.

Mennyei prólógussal kezdődik a drámai költemény. Isten befejezte a teremtést, az angyalok kara Isten dicsőségét zengi, csupán Lucifer hallgat. Mikor az Úr számon kéri hallgatását, Lucifer gúnynal, kicsinyléssel nyilatkozik a teremtésről. Az Úr erre számúzi az égből, s így különvállik a jó és a gonosz, Lucifer az Éden két fáját kapja csak, s bár fukarnak nevezi az ajándékot, elfogadja. „Egy talpalatnyi föld elég nekem” – mondja, és ekkor kezdődik az a nagy küzdelem, melynek tulajdonképpeni tárgya és csatátere az ember. Lucifer tudást és halhatatlanságot ígér az első emberpárnak, ha a két fa gyümölcséből szakítanak. Éva csak a tudás fájából szakít, s így csupán a gondolat jut osztályrészül az embernek. A gondolat azonban csak kínt jelent, a tudás véges és korlátolt. „Nekem csak egy rejtéllyel több jutott” – panasolja Ádám. Az ég fiának érzi magát, de a földhöz van láncolva, mint Prométheusz. És ekkor felvetődik a kérdés, mi célja is van az emberi életnek? Ádám nem evett az élet, a halhatatlanság fájából, így az „arasznyi lét sietésre int”. Lucifer a halhatatlanság helyett másfajta örök életet ígér: a faj fennmaradását.

*Portested is széthulland így, igaz,
De száz alakban ujólag felélsz.*

Ádám a jövőöbe szeretne vetni egy pillantást, hogy az élet értelme, célja világosabbá legyen előtte:

Hadd lássam mért küzdök, mit szenvedek?

Ezután következnek a történelmi képek, amelyek tulajdonképpen mindig, minden alkalommal azt mutatják, hogy az ember élete folyvást csak küzdelemből, csalódásból és újabb küzdelemből áll. Amint Ádám a XVI. részben mondja: „az ember célja a küzdelem maga”.

*A célt tudom, még százszor el nem érem,
Mit sem tesz. A cél voltaképpen mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem
S az ember célja a küzdelem maga.*

Lucifer azonban ellentmond. Rámutat a küzdelem zagyvaságaira: egyszer a szabadságért harcol az ember, máskor a szabadság ellen, egyszer a hitért, máskor a tudományért, a hit megdöntéséért. Ádám beismeri és megokolja ezt:

*Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt és így nagy és szent eszme volt.*

Ez a gondolat minden eszme szentsége, emelő és lelkesítő volta fűzi legjobban össze a történelmi képeket, ez a gondolat adja meg a történelmi képek egységét, összetartozását és egymásba kapcsolódását. Ahogy Ádám mondja:

*Mindegy kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy' formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.*

Madách hisz a haladásban. Ez vigasza minden elmúlásnak, ez teszi könnyebbé a halált a csúnya, fáradt, igaztalan élet után. S jóllehet Madáchban erősen él a haladásba vetett hit, mégsem tudja ezt az egyes színekben érzékeltetni. Az egyiptomi jelenet és a londoni vásár között például három-négy ezer esztendő lehet, mégsem érezzük a haladás biztató, emelkedő fvét a két jelenet között. Ezt Madáchnak sok bírálója kifogásolja, pedig tulajdonképpen Madách nem cselekedhetett másképp. Ilyen kurta képekben, amelyek egyes küzdelmeket, eszmei harcokat jelképeznek, nem lehet a haladásnak sokszor nagyon is kétséges jeleit kihangsúlyozni. A haladást inkább lehet hinni, mint történelmi példákkal illusztrálni. Hiszen mindig voltak háborúk, és Hannibál kínzószerszámaait éppúgy megtaláljuk az inkvizíció vallatóinál, mint a legújabb forradalmak terrorlegényeinél vagy a most folyó kínai háború borzalmaiban. Mivel lehetne hát illusztrálni a haladást? Egyúttal azt is látjuk, hogy az egyén, aki egy nagy eszméért lángol, aki a haladás szent ügyét szolgálja, az mindig elbukik, vagy legalábbis sebeket kap a nagy küzdelemben. De azért ez a harc s ez az elhullás helyesen szolgálja a haladás ügyét, az emberiség mégiscsak nyer, gazdagabb lesz gondolatban vagy eszmékben, ha mindjárt a gondolatok és eszmék hirdetői mágyára vagy vérpadra kerülnek.

Ebből a szempontból nézve *Az ember tragédiáját*, nem lehet azt pesszimiztikus, vigasztalan drámai költeménynek nevezni. A vigasztalanság csak a történelmi képek tragikus színezetében érezhető. Madách elemeire bontotta az ember lényét, sorsát történelmi életét, s ez a felbontás szomorú tanulságokkal járt. A tömeg sohasem érti meg a nagy embert, s a nép jobb sorsáért való küzdés mindig hiábavaló dolognak látszik, ha az eszme nagyságát és világosságát nem látjuk magunk előtt. A nép nem tud élni a szabadsággal, prostituálja a tudományt, az evangéliumot elferdíti, s egy államforma sem hoz számára elégedettséget. Mindig vannak erősek és gyengék, a kényúr alatt elaljasul a nép, a szabad versenyben az erősebb elnyomja a gyengébbet, a falanszterben pedig elsatnyul az egyéniség, a nagyság. Tehát minden hiábavalónak tűnik, ha a múltat, jelent, vagy akár az ebből következő jövőndőt szemléljük. De az űrben és az Úr előtt játszódo életben azt kell éreznünk, hogy van értelme, célja, vigasza és reménye az ember küzdésének, az ember tragédiájának. Mert az utolsó színbén Ádám maga is kétségbeesve panaszolja bizonytalan érzéseit:

*Uram! retentő látások gyötörtek,
És nem tudom mi bennök a való.
Oh! mondd, oh! mondd, minő sors vár reám:
E szük határu lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, a midőn kitisztult,
A földre öntsd és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?
Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemeskedvén, hogy trónodhoz közeljen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad.
S a körből, melyben jár nem bir kitérni?
Van-é jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigunyol vérhullásáért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel,
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserémben, mert ezen
Bizonytalanság a pokol.*

Az Úr felelete látszólag újabb bizonytalanság, valóban azonban nagy, feloldó, megbékítő akkordja az emberi kétkedésnek és a pokolszerű bizonytalanságnak.

Ne kérd

*Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s tul örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé,
Ha látnád, a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyuzna, nagy eszmék miatt
Hogy a mulo perc élvéről lemondj?
Mig most, jövöd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végtelen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény.*

Itt elsimul minden kétkedés, kérdés és bölcselkedés. Valódi istenkinyilatkoztatás ez, hatalmas és szelíd imperatívum minden kérdőjelle görbült keserűségre. Felelet ez minden bölcselmi rendszerre, az élet, a lét, a vágy minden fárasztó forгатására. Ez már nem optimizmus és nem pesszimizmus, ez nem spiritualista vagy materialista világfelfogás, nem a véges és a végtelen keserű és szomorú különválasztása. Ezekből a nehéz, darabos mondatokból a legtisztább eszmei összhang csendül fel, mint lebegő, hullámozó harangszó húsvét hajnalán.

*Kezed erős – szived emelkedett
Végtelen a tér, mely munkára hív –*

mondja az Úr a fájdalmas tüzekben megtisztult Ádámnak. Végtelen a tér, végtelen még a küzdés horizontja, végtelen a hitek, lelkesedések, bizakodások és fellobogások holnapja: higgýünk hát az ember holnapjában.

Éva megérti a mennyei dalt, Ádám is sejti, csupán a végnek sivár silánysága bántja. Erre felkápázik a legboldogságosabb égi kinyilatkoztatás:

Mondottam ember, küzdj és bizva bizzál.

*

Ha *Az ember tragédiáját* figyelmesen átolvassuk és eszmei tartalmát elemezzük, úgy mind nagyobb csodálattal és gyönyörrel állapíthatjuk meg az eszmezőrök mélységét és gazdagságát. Négy eszmezőr gondolatai kapcsolódnak itt össze, mint négyféle folyondár indái: a természettudományi, a történelmi, a bölcséleti és a vallási gondolatok. És csodálkozásunk még fokozódik akkor, mikor a gondolatok gazdagságát s a felépítés nagyvonalúságát észrevesszük.

Az ember tragédiáját egy lángész tervezte, ha részleteit olykor egy dilettáns írta is. A gondolatok bősége sokszor a forma rovására megy, az örökös küzdés a kifejezés tömörségével pedig sokszor lapos, közhelyes színezetet ad a nagyszerű gondolatoknak. Arany János, mikor először kezébe vette Madách kéziratát, az első oldal elolvasása után félretette a legnagyobb magyar drámai írást, és csak Jámbor Pál sürgetésére vette újra kezébe. De ugyanez az Arany János pár hónap múlva felolvassa a Kisfaludy Társaságban a mű négy jelenetét, amelyről ekképpen számol be Madáchnak: „Ha látod volna egy Eötvös, Csengeri stb. hogy kiáltott fel – csupán a lokális szépségeknél is – ez gyönyörű, igen szép! stb. Győztünk barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is.”

Arany maga csiszol, javítgat a nehézkes, tömör, művészietlen nyelven. Szász Károly, Erdélyi, Greguss is tanácsokkal szolgál. Madách pedig, aki érzi a külsőségek gyengéit, megfogadja a tanácsokat, és szorgalmasan javítgat, de még így is a drámai költemény mai javított, változtatott formájában is a nehézkes nyelv, a gondolatok iromba formája sokat árt a nagyszerű eszmei tartalomnak. Még ma is érezzük Szász Károly egykori bírálatának igazságát: „Eszméje bámulatra ragad, kivitele nem ragad el; a bölcsészet egész meggyőző erejével bír, a költészet édes bűbája hiányzik.”

A másik kellemetlen és zavaró momentum az a felszínes hasonlatosság, ami *Az ember tragédiája* és Goethe *Faustja* között fennáll.

Ez a hasonlatosság sok dologban megtalálható, noha Madách bírálói még ma sincsenek egy véleményen afelől, hogy miben is áll ez a hasonlóság. Gyulai Pál csodálkozott, hogy mennyire különbözök a részletek, mennyire el tudta kerülni Madách a *Faust*-reminiszcenciákat, holott az alapötlete hasonló. Erdélyi azt írja, hogy a *Faust* nélkül *Az ember tragédiája* meg sem született volna. Arany János pedig épp azt találta, hogy Madách ötlete teljesen eredeti, s nincs is rokonságban a *Faust*tal. Szász Károly kezdte először a részletek összevetését, melyet azóta már sokan folytattak sokszor a kicsinyesség, az erőltettség határáig. Tagadhatatlanul vannak hasonló részek e két drámai költeményben, de viszont tény az, hogy a *Faust* és *Az ember tragédiájának* elgondolása között jóformán semmi hasonlatosság sincsen. Elsősorban is a *Faust* a XVIII. századvilág felfogását tükrözi vissza, ami talán leginkább Leibnitz gazdag, káprázatos és harmonikus filozófiájában jut kifejezésre. A *Faust* szinte át van itatva evvel a leibnitzi filozófiával. Madách azonban már a XIX. század gyermeke, tele van szkepticizmussal és diszharmonióval. Az ő könyvespolcán a pozitivista Comte található meg az új irányokat kijelölő Hegel, a savoir pour prévoir jelszava szinte Ádám ajkára tódul.

A jellemeiben sincsen semmi hasonlatosság. A *Faust* Herrgottja szelíd és bizonytalan, Madách Úrja kemény és hatalmas. Faust kalandor típus, akit sohasem érdekel a kor, az ország, melyben jár, maga a történet sem érdekli, külön életet él, míg Madách Ádámja magában hordozza az emberiség életét, a korok szellemét, az államformák fejlődésének szükségességét. Az emberiség nagy, nemes lelke ő, mely minden korban és országban a legkülönb. Feltűnő a különbség Mefisztó és Lucifer között. Mefisztó a gonosz, az ármányos ördög, míg Lucifer a tiszta értelem, aki nem ismer ármányt és bosszút. Éva és Margaréta között pedig jóformán semmi hasonlóság sincsen.

A *Fauston* kívül más művekkel is találtak rokonságot a kritikusok. Különösen Byron három költeményét emlegetik, melyek hatással lettek volna *Az ember tragédiájára*: a *Kain*, a *Manfréd* és a *Deformed transformed* című drámai töredék. Valójában azonban Madách sokkal erősebb egyéniség volt, semhogy másoktól, akár Byrontól is, gondolatokat vagy ötleteket kölcsönzött volna. Byront ugyan sokat olvasgatta, különösen ifjúkorában, s lehet, hogy Madách lelkének fej-

lódésére hatással is voltak Byron munkái, azonban nem voltak közvetlen hatással *Az ember tragédiájának* megírására.

Van ezenkívül egy régi tót költőnek, Dolezsál Ágostnak egy nagy, verses műve, amelyben elbeszéli az emberi nem tragédiáját Adámtól kezdve Krisztuson keresztül egész az új korig. Madách mint felvidéki ember, aki tótul is tudott, talán ismerte Dolezsálnak ezt a művét, de semmit sem merített belőle. A végső sóhaj ugyan hasonló, mert Dolezsál is bizakodást ajánl az embernek, de Dolezsál nem tudta ezt avval a kemény és jelszavas tömörséggel kifejezni, mint Madách az „ember küzdj és bizva bizzál” mondatával.

Érdekesebb dolog egy pillantást vetni Madách hatalmas könyvtárára és azokra a művekre, melyek érzékeny, zárkózott lelkére hatással lehettek. A már említett Byronon kívül különösen Shelley, a nyugtalan angol poéta frásait kedvelte, kinek *Queen Mab* című fiatalkori költeménye némi hangulatbeli hasonlatosságot mutat *Az ember tragédiájával*. Hasonlóképpen Victor Hugónak *La légende des siècles* című hosszabb költeménye sem lehetett közömbös Madách tőprengő lelkére. Könyvtárában megtalálták Hegelnek híres művét, a *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* címűt, amely mindenesetre formálta és befolyásolta Madách világszemléletét. Madách erősen Hegel hatása alatt állott gondolkodásban és bölcsekedésben. A történelmi képeknek felfogása és eszmei beállítása mindenesetre elárulja a hegeli bölcsekedőt. Ugyancsak könyvtárában volt Dante *Divina Commediájának* német fordítása. Dante etikai és teológiai elvei különösen Madách istenfelfogásában találhatóak. Végül Madách világszemléletén és etikai felfogásán erősen kiérezhetők a szabaddóműves tanok, melyekről szóló könyvek bőven akadnak a sztregovai könyvtárban.

Az ember tragédiája egy élet eredménye. Az egész mű jóformán csak pár hónap alatt született meg, de egy szenvedésekkel, tőprengésekkel, csalódásokkal, bizakodásokkal teltt emberéletnek kellett megelőznie ezt a pár hónapot. *Az ember tragédiájának* gondolatai már rég szunnyadoztak Madáchban, az idegen eszmék, melyek olvasás közben hullottak lelkének termékeny talajára, már rég kicsíráztak, a felhős fájdalmak, a borús bánatok már meghiggadtak, s tisztább, hűvösebb látókört teremtettek keserű, kínlódó s örökké rejtett lelkében. A férfikor delén, harminchét éves korában írta meg hatalmas művét, melyben össze van sűrítve egy hatalmas elme egész

gondolatvilága. Épp ezért olyan csodásan gazdag *Az ember tragédiája*, amit talán legjobban bizonyít az a sok idézet, amely ma is közszájon forog, és az a hatalmas, szinte külön kis könyvtárt kitevő irodalom, amely csupán róla szól.

Madách *Az ember tragédiájának* megírása után tovább betegeskedik. A börtön óta tulajdonképpen sohasem nyeri vissza egészségét. Mégis dolgozgat, régebbi színműveit próbálja átformálni, költeményeit rendezgeti sajtó alá, s ekkor kezd bele másik nagy drámájába, a *Mózesbe*. A Madách-centenárium alkalmával a budapesti Nemzeti Színház elég nagy hatással mutatta be a drámát, pedig valójában hibás és erőtlén tragédia. A *Mózes* dramatizált eposz, drámai cselekmény, bonyodalom vagy a tragédiában megkívánt összeütközés nélkül. Mózes nem tragikai hős, akadály nélkül vezeti népét, és sohasem jön ellentétbe a világrenddel. Mindamelllett a darabban van lendület, a jellemekben van erő és plaszticitás, s talán ezért volt a színpadi bemutatónak is hatása.

Ezenkívül tervezett egy másik drámai költeményt *Tündérialom* címmel, amely pandanja lett volna *Az ember tragédiájának*, de csupán töredék maradt vissza a tervezetből.

Közben az elismerés, sőt a dicsőség is meglátogatja a beteg sztrégovai költőt. Az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagjai közé választja, *Az ember tragédiájának* két első kiadása pedig hetek alatt elfogy. Sok terv és vágy él benne, nagyban készül az akadémiai székfoglaló felolvasására, de nem jut már el Sztrégováról, sőt már az ágyat sem tudja elhagyni. Öreg édesanyja ápolja a türelmes, csendes és nagyon sokat szenvedő beteget. Szívbaja öli meg, de roppant sok kínnal, fulladozással és fájdalmakkal. Hónapokig tartó vergődés után végre megáll a költő beteg szíve. 1864-ben egy ködös, nyirkos októberi éjjelen hal meg anyja szobájában. Negyvenegy esztendő irtak fejfájára.

Madách nem érhetette meg *Az ember tragédiájának* állandóan fokozódó hírért és hatását. Először németre fordították le, s azóta még nyolc, összesen tehát kilenc német fordítása van *Az ember tragédiájának*. A németen kívül angol, francia, szerb, cseh, tót, olasz, holland, román, orosz és héber nyelvekre is lefordították ezt a hatalmas magyar alkotást, és több helyen színpadon is előadták. Legújabban az Egyesült Államokban és Moszkvában készülnek *Az ember tragédiájának* színpadi bemutatására. Magyarországon 1883-ban,

tehát tizenkilenc évvel a költő halála után került először színre a budapesti Nemzeti Színházban Paulay Ede rendezésében és színre alkalmazásában. Jóllehet a siker nagyon nagy volt, Paulay teljesen tévesen fogta fel a színpadra alkalmazást, és sokat ártott Madách remekművének. Erősen hatottak Paulayra a *Faust*-rendezések, s ezért nem érezte s nem érezte az egyes színekben a dráma eszmei kapcsolatát, a gondolatok állandó, hatalmas fölényét. Inkább látványos, tarka színházat csinált, és nem dramatizálta a nagy eszméket, nem domborította ki a nagy gondolatot. Azóta sokat javítottak *Az ember tragédiájának* színpadi megjelentetésén, sok helyes újítást és javítást alkalmazott Hevesi Sándor, a budapesti Nemzeti Színház jelenlegi igazgatója. Nagyon eredeti és teljesen modern szellemben fogta fel a pozsonyi szlovák színház *Az ember tragédiájának* belső értelmét. Roppant egyszerű díszletekkel és színpadi eszközökkel a minimálisra csökkentette a darab látványos külsőségeit, s így a belső tartalom plasztikusabban domborodhatott elő. A darabnak mindenütt és mindenkor nagy sikere volt. A budapesti Nemzeti Színház már közel ötven esztendeje állandóan műsoron tartja, de még eddig nem volt előadás, mely ne telt ház előtt játszódott volna le.

Jóllehet Madách érezte nagy művének értékét és tartós sikerét, mégsem érthette meg annak színpadra hozását és külföldi diadalútját. Nem érthette meg *Az ember tragédiájának* egyre dagadó irodalmát sem, csupán a siker kezdete és ígérete jutott osztályrészül. De talán nem is talált volna vigasztos örömet ezekben a hangos sikerekben. Madách nem tapsok és babérkoszorúk kedvéért írt, ő az alkotónak azon fajához tartozott, akik maguk is felörlődnek a munkában, akik maguk is ellobognak, ha világosságot akarnak terjeszteni. Életét, véréit adta legnagyobb művében az emberiségnek, mint legendás pelikán. Arra a gigászi kérdésre próbált feleletet adni, hogy miért is van ember a földön, miért van élet és halál, kezdet és vég és küzdelem jutalmas megnyugvás nélkül. Mélyre és messzire tekintett, mint minden lángelme, mint a földnek minden kiválasztott lelke, aki talán mártírhalált hal vagy a meg nem értés közönyébe fullad, s akinek nagyságán legfeljebb az utókor álmélkodik. Erre a gigászi miéltre hatalmas feleletet adott: *Az ember tragédiáját*. Ez a felelet nem vigasztalás, de erre a gigászi kérdésre nincsen földi vigasz. Az elmúlás ténye mindenképpen vigasztalan, de elmerülni az emberi élet és az emberi holnap feneketlen, talajtalan problémái között: nemes,

tiszta és felemelő fájdalom. Ez a mély, zsongó fájdalmas érzelem hasonlatos ahhoz a fájdalmas és felemelő tündéshez, amikor tiszta, csillagsugáros nyári éjjelen elgondoljuk a világegyetem félelmetes végtelenségét, az égitegek borzongató távolságát, azokat a távoli napokat, melyeknek még fénye se érkezett hozzánk, s ekkor érezzük igazán porszem mivoltunk, semmiségünk. „Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie” – mondja Pascal. Megborzongunk és lehántjuk keserű, gögös, köznapi énünk, lerázzuk a mindennap ragadós porát és szűrő bogácsát. Megtisztulunk a nagy gondolatokban, a hűvös fájdalmakban.

Madách is ilyen fájdalmas megtisztulást ad *Az ember tragédiájában*, akárcsak Leopardi költeményeiben vagy Schopenhauer filozófiájában. Úgy érezzük, hogy magas csúcsra vezet, ahol hatalmas, hideg szél hadonászik, de ahonnan végtelen horizontok nyílnak meg szemünk előtt. Kicsinyek vagyunk, porszemek vagyunk, de beismerésünk nemes, nagyszerű, felemelő szomorúság.

Ezért tehát köszönetet kell mondanunk Madáchnak, mint ahogy a pirinyó porszemnek megköszönik a végtelen fenséges játékát, mert őket a napsugár kényéjébe taszította, s mert ebben a ragyogó világosságban csilloghatnak, csodálkozhatnak és megsemmisülhetnek. Köszönetet kell mondanunk a vigaszos világosságért, a mély megszűnésért, a szép, nagy szomorúságért, amelyet nekünk adott. Köszönetet kell mondani neki, mint jószágos, magas homlokú, biblikus királynak, aki odaadta népének mindazt, amivel a kegyelmes Isten megajándékozta.